

A fémek korszaka.

Ez három időszakot foglal magában: a réz, a bronz és a vas időszakát.

I. A réz időszaka.

Kétséget nem szenved, hogy azon területeken, hol a réz természetben nagyobb mennyiségben fordult elő, ott az a bronz használatát megelőzte. Így Észak-Amerikában a Felső-Tónál; Magas Ázsia Kis-Altái és a Dauri hegységek vidékein; Armeniában, mint a metallurgia klasszikus földjén; Egyiptomban s a sinai félszigetnek Waadi-Nasch és Waadi-Megara hegységei között, hol már a III. dinastia korában virágzó rézbánya-üzem volt, s hol különböző eszközöket, edényeket és ékszereket készítettek. Maguk a phöniek is többnyire saját bányájukból nyerték a rezet. Híres rézbányáik voltak Syriában, Sarepta és Phylonban; továbbá Cyprusban, hol a legrégebb időktől fogva gazdag rézbányák állottak fenn. De a legnagyobb mennyiségű rezet kereskedés útján szerezték be. Ézékiel írja: »Javan, Jubal, Meschek és Moscherek kereskedtek veled, s a te áruidért cserében kaptál tőlük rabszolgákat és réz edényeket.« Jubal és Meschek a tiburrenerek országa volt, a moscherek országa pedig a Fekete és Káspi tenger között feküdt, melyet Xenophon híres visszavonulása alkalmával felkeresvén, bámulattal látta, hogy azoknál a házi eszközök és edények mind rézből voltak.

A kanaaniták is gazdagok voltak fémekben; ezt a szent-írás is igazolja: »Jehova az ő népét egy oly országba vezeti, melynek elég kenyere van és a mely semmi szükségét nem lát, melynek elég köve, reze és vasa van.« Hogy a kanaaniták fémekben gazdagok voltak, kitetszik Jericho bevételeiből is, mely alkalommal számos rézedényt harácsoltak össze.

Görögországban is a réz használata el volt terjedve. A házépítésnél is mint decoratív anyagot használták fel. Alchinos tündércsarnoka réz lemezekkel volt ékitve, s mint a nap, úgy fénylett. A házi eszköz-

zők is, u. m. mosdótálak, konyha-edények, kések, szekerécék, sarlók, kulcsok, ajtózárok stb. mind rézből voltak. Thersites dicsekvőleg hajtogatta az ő gazdagságát Agamemnonnal szemben, hogy az ő sátra csaknem egészen réz. És már most az a kérdés, hogy a görögök honnan kapták azt a sok rezet? Homer semmit sem tud, mit sem említ, hogy Görögországnak rézbányái lettek volna. Minden arra mutat, hogy behozatal útján fértek hozzá.

Behozatal útján jutottak Erdély őslakói is a réz eszközökhöz és ékszerekhez. A csákyai csákányok, a vládházi réz nőkapocs és a réz horog; a csekelaki réz tör és lapos réz véső stb. mind-mind behozatal útján kerültek a telepések birtokába. Hisz Erdélyben sem a jelenben nincsen, sem a multban soha nem volt számottevő rézbányászat.

Nem lehetett, mert nincsenek könnyen redukálható malachit-, cuprit-, calchosin-telepei vagy telérei, melyekből a rezet előállíthaták volna. De még az is kétséges, hogy képesek lettek volna azokat megolvasztani, miután az érczek megolvasztására kellő leglényegesebb készülékek, t. i. a fuvó, a tüzelő anyag és a kemence, csak a legprimitívebb alakban voltak ismeretesek. E szerint alig hihető, hogy 1090 hőfokot képesek lettek volna kifejleszteni, mint a mely hőfok a réz-érczek megolvasztására feltétlenül szükséges. Hisz ez idő szerint is csak egyetlen egy elterjedtebb rézérczből, a calchopiritből ($\text{Cu}_2\text{S} + \text{Fe}_2\text{O}_3$) nagy műgonddal, nagy chemiai és technikai ismeretekkel felfegyverkezve juthatnak kellő eredményhez.

És most az a kérdés áll elő, hogy minő úton és kik által történt a réznek behozatala? Tudjuk, hogy a turániak és az árjáknak is a legrégebb kereskedelmi útja az Oxus völgye volt, mely folyam nem folyt Khivától északra, a barátságatlan, sivár pusztán keresztül, hanem Khivától délre, majd egyenesen nyugatra, a Káspi tengerbe ömlött. Ez időben az áruk az Oxus torkolatától harántosan áthasítva a Káspi tengert, a Kyros — a mai Kur — torkolatáig szállítottak s innen a folyó völgyén felfelé, öt napi száraz úton hengereken vitettek addig az állomásig, hol a Phasis már hajókázható volt, a honnan a folyón már tovább haladva, a hason nevű városig és innen Cholchisba jutottak és rakodtak le. E lerakodó helyről aztán a phöniek által, kik a kámok segítségével ide is eljutottak, elhajózva, az egész világ ismert piacaira kerültek. A phöniek kereskedésök biztosítására a Feketetenger partjain több megerősített városnak, pl. Heraklea és Sesomis, Karambis és Sinopenak vetették meg alapját; sőt a Dnieper torkolatánál egy új Tyrust teremtettek, a honnan Ázsia sivatagjaira is elkalandoztak.

És itt hangsúlyoznom kell, hogy az ázsiai népeknek ez útja nagyobb figyelmet érdemelne hazánk archeologusai részéről, főleg a turáni s más ázsiai népek kulturája szempontjából; mert akkor talán nem esnének abba a hibába, hogy mindent a görög, az ó-itáliai, hallstadti, latin, vagy éppen római kultúra befolyásának tulajdonítsanak. És nem esnének azon tévedésbe, hogy a *Virchow* által tanulmányozott

kobáni, illetőleg transzkaukázusi kulturának hazánk kulturájára semmi befolyása nem lett volna.

De nemcsak a jelzett tengeri és szárazföldi úton, hanem jóval megelőzőleg tisztán szárazföldi úton is a phöniek Syrián és Armenián keresztül útat törvén maguknak, ugyanazon kulturforrásokhoz jutva, nem csak a réznek és ónnak, hanem a bronznak is egyedárusai lettek. Azonban nemcsak a fémeket hozták magukkal, hanem Chaldea és Assyria miveltségét is, mely Egyiptom kulturájával a Földközi és Aegeumi tenger partjain egymással ölelkezve, alapja lón Görögország ős miveltségének, mely végre a Thrák tengeren, vagy a saloniki öbölből a Vardár és Moráva völgyén átkelve, a Duna völgyébe és itt észak-kelet kulturájával találkozva, egy sajátos jellegű, a nyugot kulturájától elütő, ugynevezett keleti jelleget öltött magára.

Ily úton juthattak a neolith aera végével a jelzett réz eszközök, ékszerek és rögök hazánk erdélyrészi terepére is.

De mindennek daczára nem hagyhatjuk számitáson kívül, hogy Magyarországból is ne történhetett volna a réznek Erdélybe való behozatala. Hisz Magyarország őslakossága is rendelkezett gazdag réz telepekkel és telérekkel. Rámutathatunk Úrvölgy, Libetbánya, Késmárk, Igló, Szomolnok, Dobsina, Betlér, Dognácska, Szászka és Moldova gazdag rézkarbonát, Kapnik calchosin, Oravicza cuprit és termés réz telepeire és teléreire, sőt Hevesmegyében Recsken 1849-ben is több mázsa termés réz került napfényre.

Ezt látszanak igazolni hirneves archeologusainknak, a nagy tudományu Pulszky Ferencznek és Hampelnek, a rézkorról irt munkái is, melyekben számos réz lelet alapján Magyarország réz korát igyekeznek bebizonyítani.

Azonban teléreinknek hiányos réztartalma és meddsége még nem elégséges bizonyíték arra, hogy itt is nem lehetett volna egy időszak, melyben csak réz eszközöket használtak. Hiszen őstelepeinken számos réz lelet kerül napfényre. Igen, de ezek a leletek vagy bronzsal együtt (mint pl. Csáklyán), vagy tisztán neolith jellegű telepeken fordulnak elő, a mint azt a vládházi, csáklyai, csekelaki, kapudi, örményesi stb. leletek bizonyítják. E bizonyítékok alapján tehát azt is állithatjuk, hogy behozatal útján vagy a neolith, vagy a bronz korban voltak használatban.

Némely archeologusok, kik a bronz kornak szivós védői, azon nézetben vannak, hogy a Thasosból kiinduló kereskedés nyomta ki Magyarországból a réz általános használatát, mintegy a XII. században Kr. előtt.

II. BRONZ KOR.

a) Ős korszak.

A réz epochát a bronz epocha, a hullatemetkezést a hullaégetés váltotta föl. Amazt talán a fénylés szeretete, emezt pedig azon gondolat, hogy a halottaknak a szent tűz által való elégetése azoknak hamvait is megszenteli, idézte elő. Bármint legyen, annyi áll, hogy mind-ezek a változások az emberiség mivelődésének fokozatos fejlődésével állanak kapcsolatban.

Ilyen fokozatos fejlődést tüntetnek föl ős kulturtelepeink is. Hisz Csáklyán, hol a kő, réz és bronz eszközök egymásutánja s a kapudi Magura fensikján feltárt brachicephal csontváz koponyája is azt látszik igazolni, hogy a dolichocephalok a brachicephalokkal már összekeveredve voltak, a kultúra fokozatain egymás vállain emelkedtek föl.

És már most az a kérdés merül föl, hogy a bronz minő fém, egyszerű-e vagy összetett? s ha összetett, minő fémek keverékéből áll? minő tulajdonságai vannak? s kik voltak annak feltalálói?

A bronz, a mint már tudva van, a réz és az ón keverékéből áll, azonban benne néha ólom, ezüst, antimon, nickel is található. A bronznak az előnye a réz és vas fölött főleg abban áll, hogy könnyen önthető mintákba, mit az őskorban sem a rézzel, sem a vassal nem érhettek el. Az ónnak a rézhez való több vagy kevesebb hozzáadásával majd keményebb, majd lágyabb ötvényhez juthatunk. Azonban eredeti célja az volt, hogy a rezet az ón hozzáadása által keményebbé tegyék. De az ón a rezet olvadékonyabbá, hangzatosabbá és szívósabbá is teszi. Az ón tulságos hozzáadása keménységét növeli ugyan, de rideg-ségét fokozza, annyira, hogy alig kovácsolható és csiszolható. Harmincz százalék ónnal kevert réz oly kemény, hogy az reszelővél csak nehezen munkálható, és oly rideg, mint az üveg. És ha az ón százalékát 30-on felül emeljük, akkor az ötvény keménységét veszíti el.

A régiek a puhább ötvényekre 5⁰/₀ ónt és 95⁰/₀ rezet, a közön-séges eszközökre pedig 10⁰/₀ ónt és 90⁰/₀ rezet vettek igénybe. Könnyebben olvasható és önthető ötvényekre azonban 25⁰/₀ ónt és 75⁰/₀ rezet használtak.

Azon ötvény, mely 5⁰/₀, vagy azon alul való óntartalmu, hideg állapotban könnyen megmunkálható és kovácsolható, és e mellett keményebb, mint a réz. De azon ötvény, mely 5—15⁰/₀ között tartalmaz ónt, mindig kemény, szívós és csiszolható, hidegen alig kovácsolható, ellenben melegen nagyon nyujtható képességgel bír.

Eszközök, u. m.: kések, fejszék, kardok gyártására 5—6⁰/₀ ónt használtak. Az ismert egyiptomi bronz véső, melyet Thebenél találtak, 94⁰/₀ rezet és 6⁰/₀ ónt tartalmazott. Csehország palstabjaiban 95:5-höz való aránya volt kimutatva.

Tapasztalati tény, hogy a bronz tárgyak többszörös öntés után keményebbé válnak, s még úgy is keményebbé lesznek, ha az új öntéshez régi tárgyak töredékeit adják. Innen magyarázható a bronzalázaló kereskedőknél a bronz töredékek gyűjtése. A bronz ötvénynek keménységét úgy is lehet fokozni, ha a mintákba a lehető legfolyékonyabb állapotban öntjük, mert így felülete hirtelen megmerevül, keményebbé válik.

A bronz a vassal szemben bizonyos tekintetben ellenkező sajátosságokat tüntet föl, t. i. ha az izzó bronzot hirtelen hideg vízbe merítjük, nem keményebb, hanem puhább, lágyabb lesz, ennél fogva az izzítást és a hideg vízzel való leöntést a bronz tárgyak puhítására szokták használni. Néha az ólmet is igénybe vették, különösen oly tárgyaknál, melyeket később reszelni, vézni, csiszolni kellett. Tartós kalapácsolás által keményebbé és rugékonnyabbá válik. A 15–25% közötti ón mennyiségét finomabb ötvényekre, pl. ornamentekre, szekerczékre, csészékre, dísz tárgyakra, pénzekre szokták használni.

Bármely arányu bronz alacsonyabb hőfoknál olvad meg, mint a réz. Ha 8% -ot tartalmaz: 900, ha 10% -ot: 835, hogyha pedig 25% -ot tartalmaz: akkor 785 Celsius-foknál olvad meg. A bronz technikája a régieknél bámulatos módon volt kifejlődve mind nagyszerűségét, mind finomságát illetőleg. Ezt bizonyítja Hírám bronz tengere és a rhodosi koloss. A metallurgia egyik ágában sem fejtettek ki a régiek annyi ügyességet és készséget, mint a bronz technikájában.

És már most az a kérdés támad, kik voltak ennek a fel-találói?

Grimm a bronz hazáját és keletkezését megfeyjthetetlennek állította. És ezen időtől fogva nem hogy kevesebbedtek volna az akadályok, hanem még növekedtek, nevezetesen azon körülménynél fogva, hogy még eddigelé az ónnak és réznek ugyanazon ásványban való előjövételére nem találtak.

Némelyek a bronznak keletkezését hajlandók voltak Kaukázusba helyezni. De *Virchow* két éven át tanulmányozva Kaukázus vidékét, arra az eredményre jutott, hogy Transkaukázusban műveltek ugyan fém-bányákat, de ez nem bizonyítja azt, hogy ott bronzot is öntöttek volna, annival is inkább, mert minden törekvése annak bebizonyítására, hogy ott ónércz is volna, teljesen meghiúsult. Réz az illető hegységekben bővön fordul elő, de hogy az ónt honnan kapták a bronz gyártására, eddigelé talány marad. Biztosan csak annyit mondhatunk, hogy a bronzot nem Kaukázusban találták fel, és hogy az akkori viszonyok szerint az ónt sem Angliából, sem Indiából nem kaphatták.

Virchow Antikaukázusban tett ásatásai alkalmával egy oly fém-leletre bukkant, mely az archeologusok figyelmét egészen magára vont; és ez a fém az antimonium. Itt talált legelsőbben oly dísz-tárgyakat, melyek antimonból valának készítve, s melyek, mint ólom, ón vagy ezüst, úgy tüntek föl. Ezen leletek annival is inkább meg-

érdemlik figyelmünket, mert eddig az a nézet volt elfogadva, hogy az antimonium elemi állapotban csak a középkortól fogva ismeretes.

Ezen érdekes felfedezés kapcsán nem tehetem, hogy föl ne jegyezzem, miszerint *Helm Ottó* danzigi vegyész az általam nagy régészünk, néhai Torma Zsófia közvetítése folytán hozzá küldött csáklyai és ispánlaki bronzot elemezvén, 1895. október 27-én azt írja, hogy »a jelzett bronzokban épp úgy, mint a tordosiban (Hunyadmegye) a jellemző antimont megtaláltam«.

Egy más nézetet fejtett ki a bronz eredetét illetőleg *Wilser*, ki azon feltevésből indul ki, hogy feltalálási helyét ott kell keresni, hol ön telepek közelében gazdag rézbányák is fordulnak elő.

E szerint Skandináviában, hol a leghíresebb rézbányák Fálunban, Avidabergben és Korásban voltak üzemben, és Angliában kell keresnünk, miután ónnal a régi világot Anglia látta el.

És már itt az a kérdés merül föl, hogy annak keverése, helyesebben ötvényezése, Skandináviában vagy Angliában történt-e? Arra nézve inkább Skandináviát vette, mert Anglia mindig az északi germánok befolyása alatt állott. És ehhez még az is járul, hogy Skandináviába bevándorlások soha se történtek, sőt épp az ellenkezőjéről van tudomásunk, t. i. hogy ő maga küldött és alapított gyarmatokat; de tekintetbe kell vennünk azt is, hogy a skandinávok a kőkorszak végén már a kulturának magas fokán állottak, különösen a műérzékük nagyon ki volt fejlődve, a mint azt a dísz tárgyaknak nagy száma s agyagedények díszítése is bizonyítja,

És habár csak sok nehézséggel vagyunk képesek a bronz hazáját keresni, de miután díszitményekül stilizált hajókat, nap-tárcsákat, swastikát találunk bronz edényeiken, melyek egészen germán jelleget képviselnek, s miután a franczia *Bertrand* is azt mondja, hogy bronz kor csakis Skandináviában volt: miért ne tehetnők az árják ezen honába a bronz eredetét is?

Azonban *Wilserrel* szemben *Bär Károly* dorpáti tanár a hajdankor népei által használt ön előjövételére nézve érdekes adatokat sorol elé. A kérdés tisztázására Bär az oroszok hadjáratát igyekezett felhasználni s a szentpétervári földrajzi társulat elnöksége útján Kaufmann tábornok chokándi expedíciójától figyelemre méltó adatokhoz jutott.

Nevezetesen Ogorodnikow nevű utazó Chorassanból értesíti, hogy *Uts*-ban, Mio-Abon várostól 40 versztnyire, fölötte gazdag ön-, vas-, réz-, kén- és ólombányák vannak, s 42 versztnyire Mesched rézbányáitól egy másik, Rabae Alokaband nevű ónbánya mivelletik, úgy, hogy itt tányérokat, kannákat bőségesen készítenek ónból. Odavaló kereskedők állítása szerint a teke törzs birtokában levő Turkománia hegysegeiben különféle érczek közt ónt is termelnek.

Azonban azt nem sikerült kitudni, hogy vajjon az ön a Bärmián szorosig, mely Indiából s Afghanisztánból természetes kaput nyit az Oxus felé törekvő vizeknek, elterjed-e vagy nem? De annyit Bär két-

ségtelennek talál, hogy Cornwallis felfedezése előtt a Földközi tenger medenczéjéig, valamint Skandináviában a praehistorikus népek az ónt Chorassánból nyerték. Ezen adatok alapján a Wilser állítását egészen megdöntöttnek tekinthetjük.

Az ón ismerete roppant régi időre terjed vissza. *Lenormann* művéből tudjuk, hogy a Nilus völgyében hatezeréves sirok bronz tárgyakat rejtenek magukban s Assyriában s Babylonban Kr. előtt a XVII. században általánosan el volt terjedve. Ekkor állhatott virágzó állapotban az ónbányászat is.

De később, midőn a Földközi tenger vidékén is használatba jött a bronz, a phöniek rájöttek a cornwalli ónbányákra, sőt Malakkán s a mellette fekvő Ceylon szigetén is bányászták az ónt.

A cornwallisi ónbányászat alig tehető korábbi időkre, mint a mikor Afrikában Uticát s Hispániában Gadest megalapították, a mi a történetirők összhangzó véleménye szerint Kr. előtt 1100 évvel történt.

Az is tudva van, hogy a Herkules oszlopán túl a tovább vezető út mindig veszélyesebb vala, mint a Monsun szélről ment tengeri út, mely Malakka felé vezetett, és így hihető, hogy Chorassán után innen hozták az ónt forgalomba s csak azután jött nagyobb kiaknázás alá a cornwallisi ón. A csehországi és szászországi ón szóba se jöhet, miután az első csak a XII., a második a XV. században Kr. után lőn ismeretes.

Nyelvészeti szempontból is Chorassánt illeti az elsőség, mert a görög Kassiteros és a szanszkrit Kástira, az arab Gazdir mind közös származásuak. Azonban a gyököt sem a semi, sem az árja nyelvben nem találhatjuk föl. Éppen így vette származását egy ismeretlen nyelvből az assyr Kasazatira, melyből aztán a görög, szanszkrit és arab elnevezések eredetüket vették. Minthogy a chorassáni ón előjövetele esett Assyriához legközelebb, ez lehet az ősforrás is, melyről Bär szerzett legelőször tudomást. *Bärnek* ezen adatai szerint tehát Chorassánt fogadhatjuk el nagy valószínűséggel az ón egyik hazájának. Azonban a kis-altái ércvidék délkeleti részén lakó hákászok, sőt a Jaxartestől északkeleten tanyázó massagéták is ismerték az ónt s ezen utóbbiak a bronznak is birtokában voltak. E lovas és gyalogos harczos-nép ijjal, lándzsával, buzogánynyal s harczai szekerekkel volt felfegyverkezve. Sisakjuk, övük és buzogányuk gazdagon volt arannyal díszítve. Lovaiknak szűgyét bronz pánczél fedte, zablájuk s minden díszitményük aranyból volt. Különös, hogy az ezüstöt nem ismerték, hanem csak az aranyat és a bronzot, a miért némely archeologusok e népet a tiszta bronz népének nevezték el.

Ezek szerint tehát, miután a jelzett népek mind a turáni népcsaládhoz tartozók, a bronz feltalálását valamelyik turáni népcsalád törzsének kell tulajdonítanunk.

Kétségtelen, hogy e népcsalád nem kevésbé régi, mint a semiták és árják népcsaládjá. Azonban a turániakban egy oly népcsaláddal állunk szemben, melynek semmi történelmi multja sincsen följegyezve

s tetteik emléke még az emlékezetből is el van enyészve. Ennélfogva történelmük bizonytalan alapon nyugszik.

Azonban a nyelvészek és az ethnographusok hajlandók a turáni népcsaládnak különös nagy régiséget s a történelem előtti időkben előkelő szerepet tulajdonítani.

Nevezetesen a francia nyelvtudósok s köztük *D. Eckstein* és *Lenormann* is ezen nézetnek a képviselői. Ezekről származott az a hasonlat, hogy a turáni népcsaládot ethnologiai értelemben egy idősebb geologiai formáczióknak kell tekinteni, mint a mely az árja és a semi népcsalád által van fedezve.

Lenormann nézete szerint a turániak Alsó-Eufratestől kezdve Paropamisus s Belur-Daghigh s innen egész Turkesztánig terjedtek el és csak később nyomattak ki a kuschiták és árják által. Hisz maga Medea Kr. e. a VIII. században is turáni volt. Sőt Armeniának őslakói is, Mesek és Jubál utódai, a chaliberek és tibarenek is ezen népcsaládhoz tartoztak.

Hisz már a semi invasio előtt, az Eufrat közén, a turáni népcsaládhoz tartozó akkád és sumir népekkel találkozunk, kik a műveltségnek már magas fokán állottak. Az írás mesterségét, a metallurgiai s más ismereteket a semiek mind a turániaktól, illetőleg az akkád és sumir népektől tanulták el. Ebből önként foly, hogy mielőtt a semiek uralmukat megalapíthatták volna, ott már rendezett viszonyokkal találkoztunk s önálló uralmuk Kr. előtt a 3000-ik évre vihető vissza.

A semiták hihetőleg délről Arábiából vándoroltak be Eufrates vidékére s eltanulták a bennszülöttek írását, más mesterségeit s magát a bronzöntést is és így lassan-lassan magukba olvasztották, de nem annyira, hogy ezredek mulva is nyomai ne látszassanak. Nevezetesen Susa vidékén tartották fenn magukat, a mint azt a Susában talált ékiratok bizonyítják. De az ország más részeiben is hagytak maguk után nyomokat, mennyiben nyelvök azokban sem enyészett el, mert a későbbi assyr ékiratos táblákon nemcsak babyloni és assyr, hanem turáni nyelven is voltak a hónapok följegyezve.

Miután a bronz történelme az ó-kor kulturnépeinek történelmével szoros összefüggésben áll, ezen összefüggést röviden, nagy vonásokban megvilágítani talán nem leend fölösleges.

Tudva van, hogy Babylonia a legrégebbi időkben egyes államokra volt szétdarabolva, melyeknek középpontját a városok s azoknak templomai tették. A templomok építkezésével pedig Babylonia legrégebbi történelmi adatai állanak szoros kapcsolatban, miután minden téglája az építkező uralkodónak nevével van bélyegezve; miután négyszögű alapjaiknak egyik szögében igen gyakran oly feliratos cylindereket találnak, melyek mint okmányok nemcsak az építkezés mozzanataira, hanem magának az államnak történelmére is megvilágító fényt vetnek.

Így tudjuk meg, hogy Babylonia történelme Sargonnal, Akkád városának királyával, 3750-ben Kr. előtt vette kezdetét. Ezen az alapon

lett világossá, hogy fia, Nárámsin, valóságos történelmi személy és hogy Gudea, mint a zirlabai nap templomának építtetője, 8 diorit szobor által volt megörökítve, melyet Sarzee a jelzett templom romjai közül hozott napfényre.

Így látjuk, hogy Singasit király Nana istennőnek templomot szentel s így kerülnek elő mindazon királyoknak a nevei, kik Akkád déli részét s mindenek előtt Uruk, Lársám, Nippur városait meghódítják s magukat az akkad és sumir népek s a világ négy tája királyainak nevezik. Így lőn a történelemé Singasit, ki Ur városában Sinnek (a hold istennőjének), Lársámban a nap istenének, Nippurban Belitnek (Bálnak nő fele) templomot szentel. A jelzett módon derült ki, hogy fia, Dungi, 2400-ik évben végeztette be Ur városában atyjának templomát és hogy a jelzett időből való azon feliratos súlymérték: Dungi 10. minája. És elvégre azt is tudjuk, hogy egész déli Babylonia Kr. előtt 2300-ik évben az elámiak hatalma és uralma alá kerül.

Assurbanipál feliratos cseréptábláin maradt fenn azon történelmi tény, hogy Kudur-Nachandi elami fejedelem az akkadokat legyőzi, templomukat Arak városában szétdúlja s Nana istennőnek szobrát is elrabolja a 2280-ik esztendőben Kr. előtt.

Azonban az elámiak legnagyobb hatalma Kudur-Lagomer uralkodása idejében hágott a legmagasabb fokra, midőn a 2100. évben Kr. e. uralmuk egész a Jordán folyóig ki volt terjedve.

Ezen hatalmas király után Kudur-Mabut s ennek fiát Rim-Akut látjuk fellépni, kik Úr városában egy nagyszerű templomot építettek s kiknek nevével ellátott bronz szobrocška Bagdád omlatagai alól kikerülve a legrégebb bronzművet képviseli.

Ezek szerint 2000 évvel Kr. előtt déli Mesopotamia nagy városainak rendezett mérték-rendszere s bronz művei is voltak, következésképp Eufrates vidékének már a harmadik ezredben Kr. előtt kifejezett technikai kulturával kellett birnia.

Általában kimondhatjuk, hogy a babyloniak kulturája az őket megelőző akkad és sumir népek kulturáján alapszik, melyet a semiták itt-ott a maguk világnézetük szerint módosítva és átalakítva adoptáltak.

A babyloniak vallását is a bennszülöttek vallási nézletéből látjuk kifejlődni. Mint mindenütt, úgy itt is a vallás középpontjául a dāmonok tisztelete áll, melyek a természetben uralkodnak s az embereknek szerencsét vagy szerencsétlenséget okoznak. Ennélfogva őket áldozatokkal és könyörgésekkel kívánják megnyerni, varázslatokkal hatalmukba keríteni, vagy más kegyesebb és jobb indulatu szellemek által álnokságukat kijátszani törekednek. Számatalan a számuk; rendeltetésük határozatlan, valamint a nevük is. Az ég szellemeit Igigi-nek, a víz szellemeit pedig Anunnakinak nevezték.

Ezen dāmonokat néha emberi, majd állati alakban képelték, pl. oroslán vagy más vadállat alakjában; de mindenek fölött éktelen szörnyek, sárkányok, egyszarvuak, griffek alakjaiban. Mindezen fantasz-

tikus lények a művészet nyomán később a nyugotiak által is felkaroltattak, s így lett a babyloniak vallási nézete a nyugoti népekhez észrevétlenül becsempészve.

Az is tudva van, hogy mielőtt a semiták Babyloniában magukat megszilárdították volna, az őslakók, az akkad és sumir népek nagyterjedelmű irodalommal is bírtak. Számos vallási hymnusok, szent mondatok mintái (formel), astrologiai és teratologiai megfigyeléseik maradtak fenn. Mindezek mellett az írást állami czélokra, királyok oszlopainak feliratára, okmányok szövegezésére is felhasználták. De az őslakóktól nemcsak vallási nézeteiket, nemcsak az írást, hanem azoknak régi törvényeit is átvették s azokat saját nyelvükre is átfordították.

Ó-Babylonia művészetét előadni, ábrázolni a legnehezebb feladatok egyike.

Annyi bizonyos, hogy az is az akkadok és sumirek nyomán keletkezett és fejlődött ki. Hisz tudva van, hogy a semita törzseknek művészi érzéke egészen hiányzott, és az ő hatásuk csak anyagi és érzéki irányokban nyert kifejezést. De még az a kérdés is felmerül, hogy vajjon ezen fejlődése a művészetnek önálló-e vagy külső befolyások is hatottak reá? Tisztán külsőleg tekintve az egyiptomiak befolyását, nem tagadhatjuk meg, kivált a plastikát és ornamentikát illetőleg. Hisz Babyloniának legrégebb műemlékei előtt már Egyiptom plastikai művészete magasán volt kifejlődve.

Az előadottak alapján azt is tudjuk, hogy az elamiták idejében Babylonia és Syria tartományai között mily szoros viszony és mily élénk közvetett kereskedés volt Egyiptom és Babylonia között, mely viszony alapján mily sokféle technikai vivmány cserélődött ki, és hogy Egyiptom műipari czikkei, különösen a Kr. e. XV. századtól fogva, a szomszéd tartományok népei előtt mint minták szolgáltak, abban semmi kétség.

Nevezetesen a vallási symbolikát látjuk egész Elő-Ázsiában és így Assyriában is uralomra jutni, ha csak Gudeának a Louvre-ben levő dioritból faragott fejét vesszük is vizsgálat alá. E faragvány egészen egyiptomi modorra vall főleg azért, mert egészen szakálltalan, míg a babyloniai szobrok s magának Gudeának is bronz figurája, mely hasonlókép a Louvre-ben van elhelyezve, hosszú göndör szakállal van ellátva.

Az egyiptomi és babyloniai művészi elemeknek egymásra való hatása egész Syria területén semmiben sem tűnik úgy ki, mint a művészetben, és itt rendkívül jellemző a semi szellemre nézve az, hogy azokat mindig különállólág, egymás mellett, de soha egymást áthatva, vagy talán saját műstíljök által megzavarva nem találjuk.

De a babyloniai kulturája nemcsak Syriát, hanem Assyriát is befolyásolta, s miután egész kulturájok a babyloniai kulturájától volt áthatva, önként következik, hogy műstíljök egészen babyloniai jelleget tüntet föl.

E stílt látjuk az assyrok által északi Syriában, illetőleg a cheták országában is meghonosítva, jóllehet bizonyos módosulással, a mint azt Djerabis monumentumaiból megítélhetjük. Technikájuk durvább, mint a babyloniaiak és assyroké, a műérzéknek minden megnyilatkozása nélkül. Azonban főleg az egyiptomi befolyást látjuk érvényesülni, a mennyiben templomaik ajtaja felett, épp mint az egyiptomiaknál, a szárnyas napkorong és e mellett az Ureus kígyó játszott nagy szerepet. Halottjaikat nemcsak szikla kamarákba temették, hanem fölébe még kőpyramisokat is alkottak. Sarkophagjuk egyiptomi modorban volt kivive s födele a mumizált halottnak ábrájával volt ellátva. Templomaik maradványai egészen egyiptomi stílt árulnak el; azonban nevezetes, hogy plasztikájuk csak Cyprusbán maradt fenn. Ez részben egyiptomi, részben assyr modort tüntet fel, a nyugoti és keleti befolyásnak egymást keresztező mintaképeként. Egy Golgiban (Cyprus) talált szobornak ruházata egészen egyiptomi, de arczulata egészen göndör szakállal van ellátva.

Műtörténelmi szempontból nagyon nevezetes, hogy Egyiptom és Babylonia típusai és symbolikái egymást egészen áthatják, p. o. a griffek s más torz és szörny alakjai Babyloniának. Ezen alakzatok nem csak Syriába, hanem Phœniciába és Liciába is áthatottak. Isteneik cherubokon nyugvó trónusokon ülnek, mint Babylon királyai és istenei, és mint a héberek istene: Jave. Mellettök áll a sphinx női fejjel s később női emlőkkel és szárnyakkal, mely modort utóbb Assyriában is divatozni látjuk.

Ezen babyloniai modor, hogy az istenek és daemonok szárnyakkal láttassanak el, nagy mérvben el volt terjedve. Számtalan példányban lelhető föl Cyprus szigetén, sőt Hissarlikban (Olomból, Schliemann Ilios. J. 350) és Mykaeneben is (Berlin, Schliemann-muzeum). Az a szokás, hogy az isteneket állatokra állítsák, Syriában is el volt fogadva. Jellemző, hogy míg a cheták városának Gadesnek védistennője egy oroslánon áll, addig egyiptomi modorban, mint épen Isis és Hator szarvai között, a nap korongjával van diszitve.

Tudjuk, hogy Syriában az írás sem hiányzott. A hierogliphikának egy bizonyos neme volt használatban, melyet, miután legelsőbben Hámátban került napfényre, hámáti írásmódnak is neveztek el. Közlebbbről Djerabisban számos ilyen írás került elő.

Hogy ezen írásmód az egyiptomi és babilonai írásmóddal áll-e közelebbi összefüggésben, az még nincs eldöntve.

Később ezen írásmód mellett egy más írásmód is lőn keletkezében, mely a hang (phonetika) és fogalomjegyek (ideographia) tömkelegéből kiragadott 22 jegyből lett összeállítva, melyek mindenike egy-egy mássalhangzót fejezett ki.

Ma azt is tudják, hogy az egyiptomi írásmódnak is ez volt az alapja. Előnye abban áll, hogy az ideographia és a sillabák jegyei mellőzhetőek. Hogy ezen jegyek a mássalhangzókat s nem a magán-

hangzókat fejezik ki, az a semi nyelv természetében leli magyarázatát.

Az írásmódnak ezen véghetetlen egyszerűsítése, mely tisztán fonetikai alapon nyugszik, az egész kulturvilágot meghódította; s jelenben is az egész világ alphabetjei közvetve vagy közvetlenül ebből származtathatók le. Hogy ez Syriában támadott, abban semmi kétség; de hogy hol és kik által, az nincsen tudva.

De ezen egyiptomi és babyloniai kultúra egy népnél sem talált oly fogékony tanítványokra, mint a phönieknél, mely nép a Középtenger partjain és a szárazon is már korán kifejlődött kereskedést üzött.

Legrégibb központjuk Sidon volt; innen minden phönit sidoninak neveztek mind a héberek, mind a görögök. Az egyiptomiak ellenben magát az országot Kaft, a lakosait pedig Fenchunak hívták, miből aztán a görögök Phönit csináltak.

Sidontól északra Berut (Berytos) és Gebal (Bybles), délre Sarepta és Sor (Tyros) egy szikla szigeten, hol 2750-ben Melkartnak papjai a phöni nép ezen védistenének templomot szenteltek föl. Távolabb Akkó, végre Palestina partjainak síkján (Saron) Joppe, Askalon és a sivatag szélén Gáza, mely sivatag egyszersmind Syriát Egyiptomtól elválasztja, s mely városok III. Thutmes (1480. Kr. e.) idejétől fogva az egyiptomi írásokban gyakran említetnek.

Azonban a phöniek észak felé is régen kiterjeszkedtek és az aramiak országának tengerpartjait is benépesítették. Ezt bizonyítja Arados, melyet egy sziklaszigeten a sidoni menekültek építettek, Marathos és Simyra, s távolabb északra Gabela, és végre Rhosos és Myriandos is igazolják.

A XV. században Kr. e. a phöniek kereskedése már ki volt fejlődve; hogy a jelzett évszázad előtt mennyi idővel vette kezdetét, arról adatok nincsenek. Némely jelek a Sargon idejére viszik vissza.

Hódításuk első céljául Cyprust tüzték volt ki, mire a szigetnek réz, ezüst és vas terményei csábították. És miután régibb lakosoknak semmi nyoma ki nem mutatható, önként következik, hogy Cyprus ős lakóival a phöniket tekinthetjük. A sziget déli partjain Kition, Amathus Paphos stb., a sziget belsejének termékeny síkjain pedig Golgi, Idalion, Tamatos városai általuk valának alapítva és betelepítve. III. Thutmes alatt van ugyan Cyprusról emlékezet, de úgy látszik, hogy abban az időben a szigetnek csak egyetlen egy városa volt.

Cyprusból kivezve, Kis-Ázsia parjait szállták meg; hogy mennyi lerakodási helyet biztosítottak a maguk számára, hogy mennyire népesítették be, az nincs tudva, az egy semi elnevezésű Kilikián kivül.

A legközelebbi lerakodási helyük és főállomásuk Rhodos volt, melyet egészen elfoglaltak s megszállottak, középpontjául Jalisos városát választva. E város sirmezején levő sirok feltárásával számos phöni tárgy került napfényre, s azok közt egy skarabeus III. Amenhotep király idejéből.

És Rhodos, mint az Aegeumi tenger kapuja, az egész tengert s annak partjait tárta föl előttük. A nyers termények beszerzése, saját iparczikkeiknek elárúsítása, a rabszolgákkal való kereskedés valának azon rugók, melyek őket mind előbbre-előbbre ösztönözték. Lerakodási helyül és árutelepül mindig a kisebb szigeteket választották, oda vive hajókázásuknak védistenét is: Melkártot.

Nagyobb kiterjedésű helyeket gyarmatosításra ritkán vettek igénybe, ha csak nem a föld nagy gazdagságának reményében, mint pl. Cyprust, Rhodost, északi Afrikát és Spanyolországot.

A bennszülöttekkel való összeütközést kerülték s kereskedelmi érdekeiket politikai uralmukért sohase kockáztatták. Legtöbbször a bennszülöttek tunya nyugalommal engedték magukat kizsákmányoltatni s csak a görögöket látjuk velök versenyre szállani, megtanulván a hajóépítést, kereskedést és tengeri rablást, mignem végre őket kiszorítva, tengerüknek urai lettek.

Phöni telepeket találunk Kythera szigetén, mint Peloponesusnak fő lerakodási helyén, meg Melosz, Thera, Oliaros s az arany-gazdag Thasos szigetén is. Hogy Kréta szigetén is telepések voltak, arról folyójának neve Jardanos tesz bizonyoságot.

Hogy a phöniek a Fekete tenger partjait is meglátogatták s a pontusi hegységek lakóival réz-, ón-, vas- és rabszolga-kereskedést űztek, abban semmi kétség. Ezen kereskedési viszony alapján látjuk, hogy az ón, melyet ez előtt szárazföldi úton Syrián s Armenián keresztül szereztek meg, most már tengeri úton is hatalmukba került. A chárók segítségével Kolchisba is eleveztek s több megerősített városnak, p. o. pontusi Heraklea és Seramosnak, Karambis és Sinopénak alapjait tették le; sőt a Dnjeper torkolatánál egy új Tyrust is teremtettek, honnan Elő-Ázsia déli sivatagjaira is elkalandoztak.

Hogy a phöniek a XV. században Kr. e. az Aegeumi tengert hajózták, arról az egyiptomi iratok tanuskodnak. III. Thutmes adórovatából tudjuk, hogy a rutenuk fejedelmei és a fenchuk minden rejtett országai, valamint Kaft fejedelmei és a nagy tengernek szigetei neki adót fizettek. De hogy I. Seti uralkodása idejében (1320. Kr. e.) nyugot felé tovább hajókáztak-e s hogy abban az időben északi Afrikát, Spanyolországot és Sardiniát meglátogatták volna, azt nehéz kimutatni.

Azonban a syriai népek kulturáját és így a phöniekét is csak általánosságban lehet körvonalazni. És ez mindenek előtt abban áll, hogy *az egyiptomi és babyloniai kulturának egymásra való hatásából Syriában egy előázsiai összkultura fejlődött ki, mely épp úgy a tengeren, mint a szárazon Kis-Ázsián keresztül, nevezetesen a görögök között útát törve, alapja lett a nyugoti civilizationnak.*

Így látjuk, hogy a syriaiak s főleg a phöniek a szomszéd kultúr-
népektől vívmányaikat nemcsak elsajátították, hanem új találmányokkal is gyarapították. Mert tudjuk, hogy a tarka himzésű szövetek a XII. dinastia (2130. Kr. e.) korától kezdve Egyiptomban nagyon keresettek

voltak. Azt is tudjuk, hogy mint bibor-halászok és bibor-festők az akkori idők népei fölött mily magasan állottak. Eltanulván az egyiptomiaktól az üveg-gyártást s a babyloniaiaktól a drágakövek metszését, ezekben is hirhedett nevet vívtak ki maguknak.

Mindezek mellett a házi eszközöknek is híres gyártóiképp tünnek föl; hisz a pharaók adórovatából tudjuk, hogy arany, elefántcsont s nemes kövekből készült ékszerei, valamint a nemes fémekből, bronzból és agyagból gyártott kecses alaku edényei, csészéi, kannái és korsói mint drága tárgyak említettnek.

Megjegyzésre méltó, hogy Kalach (Nimrud) omlatagai között talált kannák és csészék is nem Assyriából, hanem Syriából importált készítmények voltak, miután azoknak decoratiói a babyloniai és egyiptomi összhatásból származó jelleget árultak el.

A vázák és ékszerek decoratiójául főleg állati alakokat, nevezetesen oroszlánt, vagy a bikának a szarvassal való viadalát, néha madarakat és halakat használtak fel. Nagyon kedvelték a vadkecskét, melynek fejét különösen a kannák, korsók fülei és fedőire alkalmazták.

Azonban a vázák decoratiójául mindenek fölött a vonal-ornamentet, t. i. a maeandert, spiralist, szögzúgot és a rhombot stb., azaz a geometriai ornamentet vették igénybe.

És így tudjuk már most, hogy a geometriai stíl ázsiai, helyesebben syriai eredetű és hogy ez minden kétségen felül áll.

Ilyen ornamenttel találkozunk a ninivei, egyiptomi, rhodusi, cyprusi, mykenaei, tiryinsi vázákön s kiindulási alapja volt a görög vázatechnika tovább fejlődésének.

De nemcsak a phöniek, hanem maguk a cheták is Kis-Azsiában e kulturának voltak hathatós terjesztői. Mindenütt a városok védistenőit phöni és syriai módon látjuk képletítve. Phrigiában a Midás sírkamarája maeander-vonalakkal volt díszítve. Nevezetesen Likia és Lidiában találjuk az előázsiai műstílt kifejlődve, de hol utóbb épp úgy mint a chetáknál a phöni jelleg mellett a babyloniai és assyr jelleg is hatalmasan előtérbe lép, mert majd mindenütt és mindenben a sphinxeket, griffeket, chimerákat s más szörny és szárnyas lényeket látunk szerepelni.

Tudjuk, hogy a phöniek nem hagytak hátra szent könyveket, mint a zsidók; nem kőbe vésett okmányokat, mint az egyiptomiak; nem fénylő csarnokokat, mint az assyrok és babyloniak; és ha ezen nevezetes népről mások nem hagytak volna fenn tudósításokat, mit sem tudnánk róluk, jöllehet egy nép sem tett az emberiség civilizációjára nézve annyit, mint a phöni nép.

E mellett tanuskodnak az izraeliták, görögök és rómaiak iratai. Megegyezőleg magasztalják tengeri kereskedésüket. Maguk a görögök is egész kulturájukat s részben vallásukat is a phöni városoknak tulajdonítják. *Strabo*, *Plinius* a Középtenger parti lakosainak kulturáját a phöniekre viszik vissza. A phöniek metallurgiai ismerete, a chaldei

ősműveltség alapján, már a cheták uralmának idejében, a XV. század közepén Kr. e., magasan állott.

Kulturhatásuk hajókázásukban, kereskedésükben s gyarmatosításukban nyilatkozott; s hajózásuk nemcsak a Középtengerre, hanem a Fekete tenger partjaira, az Atlanti oceánra egész Britanniáig is kiterjedett. Isteneiket, Baal-Melkártot, a férfierő symbolumát, s Astártét, a vándorló hold istennőjét sarló-symbolumával, mint a női principium személyesítőjét, mindig magukkal vitték. Hasonlóképp ott látjuk a munka képviselőit, a kabirokat, hova Kadmos is tartozik, a daktilokat, kureteket, telchineket stb. hazájuktól távol eső országokban is.

Ezen védistenek lobogója alatt hajóztak, mintegy a fellendült görögök által üetve, a Herkules oszlopáig, hol körülbelül a dórok bevándorlása idejében, Kr. e. az 1100-ik esztendőben alapították Gadest, mint biztos erődjét a tarsisi ezüst- és britániai gazdag ónbányáknak. Így lettek az ezüst, réz, ón és bronz egyedárusai a Földközi tengeren s kulturájuknak föllépésével pedig Európának urai.

És ezen uralmukat nemcsak gyarmataik, nemcsak bizományosaikkal biztosították, kiket az idegen városokban tartottak, hanem egyszerűsmind fáradhatatlan házaló-kereskedésük által is érvényesítették.

Ilyen gyarmataik, bizományosaik s házaló-kereskedőik voltak nyugoton: Sicilia, Sardinia, Malta és Gaulos szigetén, Gades, Tarsis, Utika és Charthagoban; ilyenek voltak keleten: Melos, Thera, Samothracia, Lemnos és Kytherában. Különösen Thasos érdemel főfigyelmet, hol gazdag aranybányákat alapítottak. Innen terjedett ki kereskedésük Thraciába s a Duna síkjára. Némely archeologusok, kik a bronz korának erős védői, a Thasosból kiindult kereskedőknek tulajdonítják, hogy a magyarországi réz kor Kr. e. a XII. században általuk lett volna a bronz bevitele és használata által befejezve.

Legnevezetesebb áruczikke a réz, ón és a bronz volt. Bronz bálványocskáik, mint amulettek, mint varázs-eszközök; a bronz fejszék, lándzsák, nyílhegyek, kardok, keltek, melltűk (fibulák), vésők, fűrészek stb. a bennszülöttek közt nagy keresetnek voltak tárgyai.

Azonban a phöni kereskedő nemcsak idegen áruczikkeket, hanem eddig nem ismert szükségeket is hozott magával a barbar tartományokba. Az idegen lim-lom nemcsak divat, hanem szükség is volt. A phöniek a világ népei voltak s mint ilyenek nem voltak oly önzők és szűkkeblűek a barbarokkal szemben, mint a hogy első tekintetre látszik; nem, mert a barbarokat megtanították arra, hogy miképp kell az elrontott darabokat újból megolvasztani és formába önteni. És hogy ez nemcsak feltevés, hanem valóság is, azt a formáknak egész Európában való ugyanazonossága bizonyítja.

Erre vallanak öntő-műhelyeink, erre az elomlott bronz eszközök és dísz tárgyak elrejtett gyűjtelékei, melyek itt-ott napfényre kerülnek. Ilyen öntő-műhely volt Szt.-Erzsébetfalván N.-Szeben mellett; ilyen nagyszerű gyűjtelék volt az *ispánlaki*, mely több mint 14 m.-mázsas bronz töredéket képezett.

És ha már az előadottak után Alsófehér vármegye terepén a zsugorítottan temetkezőket, mint neolith korbelieket, ethnologiai értelemben egy idősebb geológiai formációnak tekintjük, mint a mely a réz, bronz és vas kor lakóinak kultur-rétegei által van fedve, akkor mintegy 42 oly kulturtelepet tudunk eddigelé kijelölni, melyeknek tárgyai a réz, bronz és vas epocha jellegét hordják magukon.

A bronz epocha ornamentalis jellegét az ispánlaki nagy bronzlelet tárgyai tükrözik vissza, melyek nyomról nyomra az egész megye területén keresztül vezetnek.

Mert ha elfogadjuk némely tekintélyes archeologusnak azon nézetét, miszerint az agyagművek decoratiójául csak az architektonika és a bronz tárgyak ornamentjei szolgáltak előmintául, akkor az ispánlaki nagy bronz tömeg közt előforduló bronz övök, törhüvelyek tört lemezeinek és más dísz- vagy kulturtárgyak ornamentjeit úgy tekinthetjük, mint előmintáit ez epochára vonatkozó agyagművek ornamentjeinek.

S valójában úgy is van, mert a legkisebb váza töredékén is ugyanazon díszitményekkel találkozunk, melyek a jelzett lemezekon feltűnnek.

E bronz tömegben számos kard, sarló, fűrész, köpüs véső (kelt), nyak-, láb- és karperecz, sima és szárnyas véső, kés, beretva, tör, lándzsa, hajítódárda, köpüs és szigonyos kétszárnyu nyílcsúcs, tutulus-gomb, pikkely, boglár, csüngő, kulturtárgy s végre nagy mennyiségű bronz pogácsák vagy dúczok fordultak elő, melyek egyről-egyig mind ez a bronz epocha harmadik időszakának bélyegét hordják magukon. Nevezetes, hogy e rendkívüli, mintegy 14 mázsa tömegben a fibulának és az ónnak még csak nyoma sem találtott.

A jelzett tömegből mintegy 163 drb lett a nagyenyedi főiskola régészeti muzeuma számára megszerezve. A többi része a pesti m. n. muzeumba, a kolozsvári régiségi gyűjteményébe, sőt egy nagy rész a dugárusok által a bukaresti muzeumba került, igen sok pedig a vidéken s mondhatni az egész országban szétkallódott.

A kardok sáslevél alakúak s pengéjük rövid villázó markolatukkal együtt egy egységes, azaz egy szerves egésznek képez. A sarlók kétfélék, könyök alakúak és kampósok, melyekbe hihetőleg a nyél járt, vagy íveltek és nyelesek, melyek a nyél és penge közötti külszegélyen csücskével vannak ellátva. A nyak-, kar- és lábpereczek többnyire simák; vésett díszítés csak egy néhányon tűnik föl. A kelték köpüjének dudoros szegélye néha körded, majd félhold alakú; ez utóbbit magyarországi typusnak tartják s mindannyian füllel vannak ellátva. Az öv és törhüvelyek lemezeinek töredékeik kezdetlegesnek látszó vonal és ponczirozott spirálok, almaeanderek, architektonikai tagozatok, összpontos ponczirozott körök, szög-zúgok, hullámszerű vonalak, fonadékok vagy egymást metsző hullámvonalak, ferde egyenközi ponczirozással vagy egymást keresztező egyenes vonalakkal kitöltött szalagok, mindannyian karczoltak vagy ponczirozottak s csak a rozsa-

gok tünnek föl vertmű alakjában. Nagy régiségükre azonban semmi sem vet nagyobb világot, mint azon törhüvelynek darabja, mely még nem is aklázva, hanem bronz sodronnyal van összevarrva. És a mint láttuk, díszítésük egyről-egyig mind mértani, tehát syriai és phöni jel-
leget tüntet fel.

A jelzett ispánlaki, valamint a csáklyai »*La grujū Luki*«-ban talált rejteg (depot) is, mely mintegy 23 bronz és réz tárgyból állott, mind a phönik házaló-kereskedése útján jutott Thracián keresztül a Duna síkjára s innen megyénkbe is. A csáklyai tömegben keltek, lándzsák, hajtódárdák, karpereczek s ezek mellett egy lapos ép szögény alakú réz véső és egy kettévágott réz pogácsa vagy dúcz kötötték le figyelmemet. E kettévágott réz dúcz azt a sejtelmet kelti föl, mintha a hiányzó részt maguk az őslakók használták volna föl azon réz fokos öntésére, mely később a mintával együtt megtaláltatott; és ez viszont egy öntő-műhely felvételére utal, de a melynek helyét minden kutatásom daczára sem tudtam föltalálni. De hogyan is lehetett volna! Hisz annyi századok, sőt mondhatjuk ezredek után a légköri lecsapódások által a Cseticze patakjába kelle lesodortatnia s iszapjába eltemettetni.

Figyelemre méltó, hogy ezen epocha első szakasza vagy periodusában a bronz és réz tárgyainak nagy tömege mindig mint rejteg — depot — s nem mint kultur-réteg vagy sír-maradvány kerül a véletlen által a felszínre. Így az ispánlakit egy földmives ekéje, a csáklyait egy a földet vájkáló pásztorfiu hozta napfényre.

És ha tovább vizsgálódunk és összehasonlítjuk a neolith periodus kultur-maradványai lelőhelyeinek számát a bronz periodus kultur-maradványai lelőhelyeinek számával, melyek kő, fém, bronz s keramika tárgyainak formája, technikája és decoratiója különbzetében lelik föl megkülönböztető kifejezésüket, azon nevezetes következtetésre jutunk, hogy a jelzendő 42 lelőhelyből csak a vládházi, gyertyánosi, bedelői, csáklyai, kapudi, alvinczi, csúcsi lelőhelyeket tekinthetjük szigorubb értelemben a neolithkori tárgyak lelőhelyeinek, míg a bronz s a rákövetkező epochák és periodusok kultur-tárgyainak lelőhelyei mintegy varázsütésre: 1. Csekelakán, 2. Ispánlakán, 3. Fugadon, 4. Magyar-Lapádon, 5. Maros-Ujvártt, 6. Csongván, 7. Maros-Káptalanon, 8. M.-Csúcson, 9. Gombáson, 10. Csombordon, 11. M.-Szt.-Királytt, 12. Szász-Ujfalun, 13. Tompaházán, 14. Paczalkán, 15. Kapudon, 16. Kis-Solymoson, 17. Mihálczfalván, 18. Oláh-Besenyőn, 19. Pókafalván, 20. Sorostélyon, 21. Bervén, s a Maros jobboldalára térve: 22. Örményesen, 23. Csákón, 24. Oláh-Lapádon, 25. Miriszlón, 26. Nagy-Ényeden, 27. Vládházán, 28. Nyirmezőn, 29. Gyertyánoson, 30. Bedelőn, 31. Felső-Orbón, 32. Diód-Váralján, 33. Remetén: a) la cruce, b) la curmătură, 34. Bredesten a Csicséri csucson (Vurvu csicséri), 35. Remete-Pojénben a Secu hegyen, 36. Bucsumon, 37. Verespatakon, 38. Zalathnán, 39. Ompolyiczán, 40. Vajasdon, 41. Alvinczen, 42. Borsómezőn stb. az archeologiai buvárlatoknak gazdag színhelyeiül tárulnak előnkbe. Nevezetes, hogy a jelzett

terepék között tán egy sincs, melyen a római kultúra nyomaival több vagy kevesebb mértékben ne találkozánk.

Azonban nagyon tévedne az, ki azt hinné, hogy a jelzett kulturtelepeken azoknak maradványait is az epochák sorrendjében találja meg. Nem; hisz igen gyakran eredeti helyeikről századok, sőt ezredék légi lecsapódásai által folytonosan áztatva, vájva, szaggatva távolabb, vízszintesebb helyekre megfordított rendben rakódtak le.

Épp ezért nagyon fontos különböző kultur-epochák tárgyainak typologiai ismerete. Ezen ismeretek nélkül a kutató csak néz, de nem lát; csak érdeklődhetik, de nem ítélt.

És ha azt hinnők, hogy valamely epocha tipikus formái a rákövetkező epochában egyszerre megszakadnak, nagyon, de nagyon csatlódnánk, mert ugyanazon néptörzsnek különböző műstiljei épp oly szoros kapcsolatban vannak egymással, mint egy láncznak a szemei, és így folytonos fejlődési kapcsolatban vannak.

Így látjuk, hogy a neolith kor rövid élű s nagyfoku, illetőleg bunkószerű kőbaltái a réz és bronz epochában a keltek nyulánk fejszerű alakjait öltik magukra, sőt a bronz fokosok s csákányok mintájára kúpos foku kő fokosok s kő csákányok keletkeznek, a mint azt a csáklyai, tinódi s más telepek bizonyítják; így látjuk, hogy a neolith kor kevés műgonddal gyártott agyag edényeinek nyomott és nehézkes idomai s kezdetleges ornamentumai a bronz periodusban már sűgár, könnyed és kecses idomokban s az ornamentumok művészi stílnben jelennek meg. Így látjuk, hogy a kardok sáslevél alaku pengéi liliumlevél idomu pengévé módosulnak s az egyszerű s a pengével egy szerves egész képező lapos markolat, mely fával vagy csonttal volt burkolva, egy külön tagot alkotó, díszesen czizelirozott, vésett, hengerded, hat vagy nyolcz oldalú s főtege tutulussal ellátott tárcsában s aljzata a penge befogadására egy patkó alaku s ferdén elvágott lebernyegben végződik s általában dudoros vagy síma szalagok, vízszintes spirálok, maeanderek, összpontos körök s farkas-fogakkal díszített markolatú alakulva ragadják meg figyelmünket.

Ez másképp lehetetlen is, mert hogy egy nép, mely egy műstilt kifejlesztett, mely mintegy szent vallásos jelleget öltött magára, hogy azt rögtön feladja, annyit tenne, mint önmagát tagadni meg.

Ellenben, ha két műstil között feltűnő különbségeket és eltéréseket tapasztalunk, azt nemcsak különböző idők és kulturák eredményének, hanem egyenesen különböző népek műveinek kell vallanunk.

Tudjuk, hogy a bronz epocha II. és III. szakaszának leletei nagyobb részben mint rejtegek — depot — s nem mint sirleletek kerülnek napfényre. Ezen rejtegek háromfélék:

Az első féleséghez tartoznak azok, melyek ép tárgyakat foglalnak magukban, mint pl. a csáklyai rejtég;

a második féleséghez számíthatjuk azokat, melyek különféle tört, elhasznált bronz tárgyakat ölelnek magukban, mint pl. az ispánlaki, a hammersdorfi (Szent-Erzsébet) N.-Szeben mellett;

a harmadik féleség oly ötvények gyűjteléke, melyek nem bevégeztek s csak most kerültek ki a mintákból s melyeknek varrányai is még észlelhetők. Ilyen rejtegek Magyarország több vidékein kerültek elő, pl. Szabolcsmegyében Sárköz-Ujlakon, Erdélyben Hammersdorfban vagy Szt.-Erzsébeten és Csákyán s egyebütt, melyek már az országban lakó népek magas foku metallurgiai ismereteinek felvételére utalnak.

Fájdalom, hogy ezen epocha népeinek urna-temetőit vagy épen nem, pl. Erdélyben, vagy igen kis körben, mint Magyarországon, találjuk feltárva s ennél fogva biztosan nem tudjuk, hogy az illető rejtegek egy és ugyanazon népnek kulturterményei-e?

E tekintetben B. Nyári Jenő pilini (Nógrádmegye) ásatásai mutatnak föl legtöbb eredményt. Neki sikerült a jelzett község terepén egy urna-temető feltárása, hol az égetett csontokkal s apró ékszerekkel ellátott urnák mellett bronz kardok, török keltek s más spirallokkal díszített bronz tárgyak kerültek napfényre.

Ámde Erdélyben s így megyénkben is ily határozott jellegű ősz bronzkori sírmezőknek még csak nyomaival sem találkoztunk, mert azon urna-temetők, melyek Cselakán, Tompaházán s Nagy-Enyeden feltűntek, mind, mind a vas kor első vagy második szakához tartozóknak bizonyultak.

E periodus kultur-rétegeiben igen gyakran még sajátságos alkotású és különböző méretű égetett agyag kúpok s gulákkal találkozunk, melyeknek csúcsai homorúan vájva s magasságuknak $\frac{1}{3}$ -ban mindig átfurva tűnnek föl.

Ezeknek rendeltetése iránt a nézetek nagyon eltérnek; némelyek háló-súlyoknak, mások tűzpilléreknek tartják. Ezen nézetek vita tárgyai nem lehetnek. A valósághoz azoknak állítása áll legközelebb, kik a napimádással hozzák kapcsolatba, annyival is inkább, mivel ezen kúpok és gulák az áldozati helyeken fordulnak elő. Tudjuk, hogy általában a kultúra alacsony fokán álló népek különbség nélkül az élettelen tárgyakat s leginkább a köveket tették imádásuk tárgyává. Izrael prófétái, Juda királyai kiváló tiszteletben tartották a kúpokat mint symbolumát a legnagyobbnak.

Badger Gózzó, egykori Phöni sziget hasonnevű városában egy a napnak szentelt templomról emlékezik meg, melyben többi közt egy harmadfél láb magas, alól egy láb széles kúp alakú követ ír le, melyet a napimádók istenségének symbolumául mond. Csakugyan Badger emliti, hogy ezen alak az egyiptomiaknál gyakran fordul elő s mint-hogy a napot jelképezte, úgy a nap, mint maga az azt jelképező kúp is Ob-el-nek neveztetett. Később a görögök is, kik sokban az egyiptomiaknak voltak utánzóí, minden oly tárgyat, mely felfelé vékonyult, obelosnak vagy obelisknek neveztek el.

Malta szigetén Gibbel-Shil nevű hegytetőn Gailha-baud phöni templomban az istenséget kúp alakban találta ábrázolva s ebből a napimádására vont következtetést.

New-Grange barlangban, mely phöni cultusnak volt szentelve, egy öt láb magasságu gula állott.

Petersen munkájában — Der Hausgottesdienst der alten Griechen — említi, hogy a napimádó népek kúp alakjában ábrázolták istenöket.

Midőn Nagy Sándor seregével Egyiptomba vonult, a sivatagon Jupiter-Ammon templomát is felkereste s megmutattatta magának isten képét, a drágakövekkel kirakott isten képét.

Tacitus említi, hogy Titus (Vespasian fia) Cyprus szigetén a napnak szentelt templomában az istenséget egy kúp alaku kő ábrázolta. (Tac. His. Libr. II. Cap. 3.)

Emesa városának pazar fénynyel díszített templomában, hol Helio-gabalus főpapi teendőit végezte s mely a nap istenének volt szentelve, magát az istenséget kúp alakjában imádták.

Irland barlangjaiban is ily kúpok igen gyakran fordulnak elő. Ezek a barlangok a napimádók gyülekező helyeül szolgáltak.

Irland New-Grange barlangja, midőn átkutatattott, annak középtáján 5—6 láb magas gula alaku kőre bukkantak, mely ugyanazon jelentőséggel birt, mint a gozzói Gigantejan templomának üregében talált kúp. Ezekhez még a Stonchenge volna sorolandó, melynek közepén két sorban voltak a kúpok felállítva.

Tudva van, hogy a babyloni Bel templom gula alaku volt; e szerint nemcsak a kúp, hanem a gula is jelképezte az istenséget. Ily gulák fordultak elő Vláháza obursi telepén. Ezen gulák érdekességét emeli az, hogy élükön hét rovás tűnik föl, mely aligha nem Bel templomának hét lépcsőzetes csarnokát jelzi. Mindezek után az is megjegyzésre méltó, hogy magának a pyramisnak a nevét is két egyiptomi szóból, u. m. pyra = nap és mye = sűgár, származott.

És már ennyi adat és tény után kimondhatjuk, hogy a jelzett égetett agyag kúpok és gulák nem egyebek, mint jelképes tárgyai a legmagasabb istenségnek.

E korszakot, mely a kétezredik évtől az ezredik évig tartott, nem zárhatom be egy nevezetes kérdés felvetése nélkül, t. i. hogy bronz leleteink a bronz-technika fejlődésének melyik mozzanatához, illetőleg fokozatához tartoznak? Ezen kérdés megoldásának tekintetéből dr. Reinecke a bronz kor tanulmányozásának alapján négy fokozatot állított föl. De Magyarországot illetően, beleértve erdélyi részét is, úgy találta, hogy itt nagyon megnehezítik a kutatás menetét azon tények, hogy e korra vonatkozó anyagok majdnem kizárólag gyűjtélkes azaz rejtett leletek, és sírokban pedig igen-igen ritkán vagy éppen nem fordulnak elő. De a gyűjtélkes leletekről tudjuk, hogy azok rendszerint hiányosak s a tárgyak nagy mennyisége daczára csak kevés tyпуст foglalnak magukban. Ezek mellett még az is előfordul, hogy a lelet tartalma igen különböző időkből származhatik; különösen a nagy bronz kincsekről áll ez, melyek az ércz rengeteg tömegét, a bronzöntő egész készletét tárják előnkbe, p. o. az ispánlaki nagy bronz kincs. Ezen nehéz-

ségek alapján maga a szerző is beismeri, hogy még sok a hiány és sokkal több leltre van szükségünk, hogy e korszaknak fokozatos fejlődését megállapíthassuk. Ennélfogva bronz leleteink fokozatát illetőleg csak annyit kívánok általánosságban megjegyezni, hogy azok a második és harmadik fokozatba látszanak tartozni, tehát körülbelül azon időre, midőn a phöniek kereskedése az egész ismert világra kihatott.

III. A vas kor.

Első időszak. Hallstadt.

Közép-Európában a vas első időszakának egyik legnagyobbszerű archeologiai fölfedezése 1864-ben, az ugynevezett »hallstadti«, Salzkammergutban történt.

Egy magas sziklaktól környezett tó mellett, fent a hegy lejtőjén, egy völgy nyílik meg, hol több mint 1000 sirt nyitottak föl, melyeknek gazdag egynemű mellékletei, emlékei Ausztria leggazdagabb archeologiai kincsét képezik.

A fölnyitott sírok mind egymás sorjában, tehát mint sorsírok fordulnak elő. A tetemek részint elégetve, részben elföldelve tárnak a kutató elébe. Az égetett csontok gondosan összetakarítva, minden idegen anyagoktól megtisztítva, majd a természetes földön, majd egy-egy kőlapon, vagy pedig agyagból készített és kiégetett teknőben, kivételesen koporsóba zárva, két esetben bronz edényben s egyetlen egy esetben egy agyag vázában, mely egy tetem mellé volt elhelyezve, találtattak. Az égett csontok fölött, valamint körülöttük szén és hamuval kevert föld, melyet a máglya helyéről kapartak össze, halomszerűen volt elhelyezve. A kisebb emlékek félig megolvadva a csontokra, a nagyobb tárgyak pedig, pl. a fegyverek, edények stb., mind melléjük voltak téve. Mintegy 6000 tárgy került napfényre, melyek közül nevezetesen a fegyverek kiemelendők. Ezek részben még bronzból valának, azonban vasból is találtattak, a bronz kardok formáját megtartva. Ezek a kardok széles és súlyos pengéjük s csucsuk ferdén van elvágva. A markolatot egy gomboly zárja be, s a markolat aljánál a pengén oldalbevágások észlelhetők.

Török is igen gyakran fordultak elő, melyeknek pengéje mindig vas, a markolatuk pedig bronz, néha a bronz kardok markolatához hasonlók, s a markolat két ellentétes spirálban végződik. Némelyek bronz hüvelylyel is el vannak látva, melyeken terebelt ékitmények is tűnnek föl.

Gyakran fordulnak elő köpü nélküli vas kelték oldalukon két kiálló csappal ellátva, épp ott, hol a nyél a pengébe megyen át. A köpüs vas vésők ritkán kerültek felszínre; ellenben a vas kések feles számmal a bronz kések alakját megtartva tűntek föl. A vas lándzsák

száma sokkal kevesebb vala; ezek közül a szélesebbek a bronz lándzsák formáit hordozták magukon, a keskenyebbek pedig hosszú, erősen kiálló közép gerinczcel voltak ellátva.

Az ékszerek közül különösen a bronzból való s terebelt ornamentumos övök tűnnek ki. A mint látszik, azok bőrre vagy más keméire voltak feltűzve. Gyakran a bőr, szövet vagy hánacs öv, vagy egyes tagozatokkal vagy bronz pikkelyekkel voltak díszítve és záradékukat mindig egy kampó képezte, miután a csattos szíjak még nem voltak ismeretesek.

A bronz lemezek az ékszerek között a legnagyobb szerepet játszották, pl. mint lánczokon csüngő és csörgő lemezekék.

Számosak a karpereczek, részint ürelyesek s hengeralakulag összehajtott bronz lemezből készítve, részint pedig tömören öntve. Alapmotívumul zsinórra fűzött gyöngyök vagy gömbök szolgáltak.

Mindenekfölött a ruha-kapcsok — fibulák — lépnek előtérbe. Kétféle nemét különböztethetjük meg, melyek egymással semmi összefüggésben sincsenek: a spirál és kengyel fibulát. A spirál fibulák számosabbak. Ezek bronz sodronyból készített két korong alaku tekercsből állanak, s ezek közül az egyik a tűtartó mellett, a másik pedig a tű fejenél észlelhető. 400 bronz példányra egy vas fibula esik.

A másik az ugynevezett kengyeles fibula; ez különböző változatokban fordul elő, melyek nagyobb része az észak-itáliai sirmezőkön előfordulókkal, nevezetesen a certosaiakkal hasonlatosak.

Bronz edények nagy számban kerültek elé. Kiváltképp az ugynevezett situlák — vedrek — két vagy több füllel ellátva, mint a milyenek az észak-itáliai leletekből már ismeretesek. Továbbá henger alaku bordás cisták; ezek is hasonlóak az észak-itáliaiakhoz. Továbbá vázák, tálczák, csészék, lapos tányérek bronz lemezekből alkotottak és sohasem öntöttek. Némelyek több lemezekből készítvék nagy ügyességgel összeaklázva.

Az agyag edények gyakran igen szép idomuak, mindig szabad kézzel gyártottak, többé-kevésbé kiégetve; némelyek graphittal bevonva, s egyesek éppen bevésve találtattak. Az ornamentumok pontok, vonalak, körök motívumaiból állanak s ábráik karczolja, benyomva, vagy pedig festve tűnnek föl.

Az egésznek képe, melyet a hallstadti leletek benyomása idéz elő, a pompa és a fény előszeretetével, technikai ügyességével s kifejlődött iparával egy magasan álló kulturára vall.

De egyszersmind az is kiténik, hogy kulturája nem egységes, hanem elég s különféle kulturbefolyásoknak a terménye.

Honi iparuk ereje a bronz kezelésében rejlett, melyet bámulatra méltó vékonyságig ki tudtak verni, melyeket aztán különféle alakokra formálni, ornamentumokkal ellátni s aklázni voltak képesek. Mindezekon kívül a vas gyártásához is értettek és azt nagy műértelemmel fel is tudták dolgozni.

A hallstadti leletek nagy fontosságúak; egy egész kulturát, egy egész időszakot képviselnek s egész Közép-Európa történelmi kultur-fejlődésének kölcsönöztek nevet.

Azok a tárgyak, melyek a hallstadti sírokból kikerültek, egy nagy kiterjedésű területen az Alpések és Észak-Európa között egy hosszú és nevezetes kulturidőszakot jeleznek és töltenek be. És midőn egy hallstadti tömbről vagy hallstadti kulturáról beszélünk, nem magát a kis bányavárost kívánjuk jelezni, hanem csak mint középpontot, honnan ezen iparág, ezen technika messze kisugárzott és kiterjedt.

És már honnan van az, hogy ezen kultúra nyomaival, mely századokon át uralgott iparczikkeivel, a Dunán innen alig, a Tisza vidékén gyéren s Erdélyben és így megyénk területén is még gyéribben találkozunk? Így Erdélyben dr. Temesvári János gyűjteményében Vasas-Szent-Ivánról egy 8·5 cm. átmérőjű három üres bronzlemezből készített félgömb alakú 45·5 dekagramm súlyú karperecset, valamint Vasas-Szent-Iván közelében, az ördöngös-füzesi bronz kincsről tudjuk biztosan, hogy a hallstadti kultúra visszautasíthatatlan jellegével bírnak. S talán ide számíthatjuk a felső-orbói situlának $\frac{1}{4}$ darabjait, mely mint szórványos lelet került a nagyenyedi főiskola muzeumába.

S hogy a jelzett kultúra tárgyai a fent említett területeken miért fordulnak elő oly gyéren, erre a nagy tudású és széles archeológiai ismeretekkel bíró s főleg a skytha kulturát a Baikál tótól a Duna partjáig s tovább a vettersfeldi kincsleletig tanulmányozó *Reinecke Pál* adta meg a feleletet. És miután ezen skytha kultúra tanulmányozásának eredménye, mely hazánkat is mélyen érdekli, általa csak a legközelebbi időben lett köztudomásúvá, melyről mi magunk a tapasztalatok hiánya miatt alig tudunk ítéletet mondani, talán nem cselekszem helytelenül, ha nagyszabású munkáját azoknak számára, kik ahhoz nem férhetnek, kivonatossan ismertetem.

Egyszersmind ezen kérdésnél látom Lenorman assyrolognak is azon nézetét érvényesülni, ki azon nézetnek adott kifejezést, hogy volt idő, midőn az ural-altái népcsalád két világrészen keresztül az Atlanti oceánig terjesztette ki kulturáját és hatalmát.

Úgy van, mert *Reinecke Pál* szerint is minden tény arra mutat, s arra a következtetésre vezet, hogy mintegy a VII. századtól kezdve Kr. el. Magyarország keleti részét — beleértve Erdélyt — skytha nép lakta. És a mint meg fogjuk látni, Erdély leletei között van egy pár bronz fibula, az ugynevezett ívfibula, mely a kobani, samatovroi, redklini és inei sirmezőkön *Wirchow* által igen gyakran táratott fel. És ha már a mykenei leleteket *Wirchow* véleménye szerint a második ezred elejére tesszük Kr. e., akkor a kobániakat a leletek alapján annak végére kell tennünk. E szerint azt hiszem, hogy nem sokat tévedünk, ha a skythák Erdélyben való megjelenését ezen alapon is Kr. e. az első ezred első negyedébe iktatjuk, mely összeesik a skytháknak Assziriába való berohanásával, mikor a médekkel együttvéve Assziriának a halálos dőfést mérték.

»Azon skytha típusok közt, melyek Magyarországon, Erdélyben és a Kárpátok külső keretén előfordulnak, legnevezetesebbek és legjellemzetesebbek azok a rövid kardok, melyek a görögöknél *αξενακης* név alatt ismeretesek. Ezeket találjuk a skythák egész területén a luzácziai, azaz a lausiczi Vetersfeldtől Magyarországon és Erdélyen át egészen a Jenisei folyóig.

»E fegyvernemből háromféle fokozatot szoktak megkülönböztetni:

a) a 40 cm. hosszú két élű rendes kardot, mely széles lapos markolattal van ellátva;

b) hasonló, de rövidebb pengéjűt;

c) egy élű s egy kissé görbe kardot, melynek a marokvéd-helyén egy sziv alakú lemez van.

»Az első típusunál jellemzők azok a hüvelyek, melyek a kul-obai és a csertomliki kurgánokból ismeretesek. Az előbbi állati viadalok ékítik, az utóbbin a görögök és skythák között folyó csaták vannak ábrázolva.

»A második típus hüvelyét a vetersfeldi kincs lemeze képviseli. Ó-jón izlésű mű és a Dniszter melléki Tomakovkából származó hüvellyel megegyező.

»A harmadik féle típust az egy élű s egy kevésbé görbére hajló rövid kard tünteti föl, mely egészen barbár kézműre vall.

»Skytha jelleget képviselnek a *köszörü-* vagy *fenkövek*, minők Dél-Oroszországban a Kurgánokban mint rendes mellékletek jelennek meg.

»*Vas balták*, melyek köpűjök mögött hosszúra nyuló kalapáccsal vannak ellátva. Ily baltákra Ananinoban gyakran akadnak.

»*A nyilcsucok* a skytha leletek legjellemzőbb tárgyai közé tartoznak. A skytha nyilcsucok egészen mások s egészen eltérnek a közép-európai, a közép és újabb bronz kor nyilcsucsaitól, melyek mindig csak két élűek és szigonyosok s a hallstadti idomokat is alig közelítik meg.

»Legjellemzőbb a két élű típus; idomuk levél alakú, igen erős középgerinczczel, mely a köpű nyílásáig terjed és itt egy rövid tövissel végződik.

»A három élű típusok a skythák területén többféle változatokban tűnnek föl. Vannak három élűek, átmetszetük egyenszárú háromszög, hosszú köpűvel túske nélkül; másoknál az élek egyenesek és végigvonulnak, vagy gyöngén kihajlók, átmetszetük hatszög váltakozó ki- és behajló szögekkel, köpűjök mérsékelt hosszúságú, rendszeren túske nélküliek, vagy ha van, az rendszeren egyik élből ugrik ki. Végre túske nélküliek is észlelhetők rövid köpűvel vagy köpű nélkül, melyeknél az élek egyenesek, rövidek vagy igen hosszúak és kampósok.

»A skytha háztartáshoz tartoznak a széles öblű, magas lábu nehéz *fém üstök* kereteikből kiemelhető egyszerű fűlekkel. A m. n. muzeum egy ilyen üstöt őriz; állítólag Ó-Szönyről került volna. Keleti Galicziában a sapohovai leletből is ismerünk e fajta példányt. Dél-Oroszország-

ban a kul-obai és csertomliki fejedelmi sirokból is kerültek napfényre; előbukkannak Sibiériában s az Uraltól a Jenisei-ig s azon túl is Transbaikáliában Kiachta környékén és a kínai határ közelében is.

»A nomád skythák házi felszereléséhez tartoznak azok a sajátos *bronz kupok*, melyek a sátoztartó póznák csucsán díszeltek. Ilyenek a Dunától egészen Szibériáig észlelhetők.

»A tükör idomát és használatát a skythák a görögöktől sajátították el. A kárpáti területen s a Pontustól északra terjedő síkságon e tükröket egy egyszerű vastagon öntött bronz korong, melyhez egy fából, csontból vagy vasból való nyél volt erősítve, képviselte. Később a korongot a nyéllal együtt egy tagban öntötték. Az ilyeneknek a nyelét valódi skytha izléssel díszítették. A korong egy guggoló szarvas agancsán nyugszik, milyenek igen gyakran póznák csucsain is észlelhetők. A nyél, mint számos skytha kardmarkolat, hornyolt és kosfejvel vagy farkas-féle állattal végződik. Rokon fajta tükrök, melyek szintén görög s nem etrusk minták után készültek, a Rajna vidékén és Skóciában a La Tène korszak első szakaszához tartozó sirokban is fel-feltűnedeznek.

»A skythák ékszerei sem ismeretlenek. Azonban Magyarországon és Erdélyben amulettek, fém keretbe foglalt ékkövek, minők a vettersfeldi leletekben s dél-oroszországi királyi sirokban előkerülnek, még nem találtattak. De ismerünk nyak- és kargyűrűket és kisebb díszítő tárgyakat, melyek Pontus északi tájának felvételére utalnak.

»A vettersfeldi sajátzerű nyakgyűrű hasonmását eddigelé Dél-Oroszországból még nem bírták felmutatni, de egy hasonló példány tiszta fehér aranyból a Tisza vidékéről birtokunkban van.

»Általános divat volt, kiváltkép a pontusvidéki skytháknál, a nyakgyűrűk viselete. Az erdélyi sirokból találkozunk kargyűrűkkel, melyeknek alakjuk egészen egyszerű s a hallstadti sirmezőkön előjövőkkel összevágó. (?)

»Magyarországban akadtak egy néhány fém gyűrűre, melyek egy egész és egy negyed tekerescsel tűnnek föl, s melyek mint fülön függő ékszerek, fürttartók vagy halántékgyűrűk voltak használatban. Az egyik végük rendesen elkeskenyedik, a másik vég pedig lapos és kup alakú gombbal van befejezve. Ilyen gyűrűk keleti Galicziában és Dél-Oroszországban is kerültek elő. Mindezen idomok nagy valószínűséggel az ó-görög kigyós fülönfüggőkre vezethetők vissza.

»Ezen idomokon kívül oly apró ékszerek is kerülnek elő, melyek első tekintetre oly emlékeknek tűnnek föl, melyek a keleti hallstadti sirmezőkön szoktak megjelenni. Épp ezen tárgyak adnak útbaigazítást az egész tömbnek kormeghatározására, másfelől pedig ethnikai szempontból alig vehetők számba, mert a skytha régiségek Közép-Európában egészen idegen tünetek és egészen más műveltségi körből erednek.

»Az összehasonlító tanulmány, a római kort megelőző kultur

tárgyakat illetőleg, az Aldunától Szibéria belsejéig terjedő szoros összefüggés felismerésére vezet. Ennek alapján Reinecke-nek, a skytha kultúra ernyedetlen szorgalmu buvárának, véleménye szerint Magyarországon és Erdélyben s a Kárpátok keretén kívül eső vidékeken, Dél-Oroszország síkjain, a Káma mellékén, Urálban, odább Szibériában, Tobol-Irtis és Jenisei vidékein, sőt azokon túl is a Baikál tóig mindenütt ugyanazon fegyvereket és szerszámokat és ugyanazon barbár ornamentikát leljük föl. És soha sem kell szemünk elől eltéveszteni, hogy ezen kultur-tömb semmi kapcsolatban sem áll a közép-európai hallstadti s az equivalens észak-németországi sirmezők leleteivel, s épp oly kevéssé áll viszonyban az elő-ázsiai kulturkörökkel is.

»Megjegyzendő, hogy míg a skythák az európai területen a rövid kardokat és késeket vasból állították elő, addig Szibériában még jó sokáig bronzból készítették, s esetlen, durván idomított állati ornamentumokkal vannak díszítve, s nagy valószínűséggel a Kr. e. V—IV. századi mintákra vihetőek vissza. És ha tulajdoníthatunk is a bronz korban élő skytháknak bizonyos kezdetleges művészetet és ipart, mindennek daczára a pontusvidéki görög városoknak a legszélsőbb skytha területekre való befolyását nem tagadhatjuk meg.

»A pontusmelléki skythák Kr. e. legalább is a VI. században léptek közvetlen érintkezésbe a görög kultúrával. Ezen viszony alapján találunk sirjaikban tisztán ó-görög stylü tárgyakat, s ezeken kívül skytha alaku emlékeket, melyeket görögök készítettek és díszítettek barbár minták után.

»Ezen vegyhellen (mixhellen) kultúra köre a Dniszter és Dni-per torkolatától, a krími félszigettől észak felé csak a kievi és poltávai kormányzóságok kerületéig s a tamani félszigettől pedig a Kuba és Terek területéig nyulik. A dél-orosz és a Káma, valamint a szibériai terület kulturájának összefüggése ez idő szerint még alig van kiderítve, ellenben a Kaukázus felé elég élesen határolhatók a skytha kultúra körei. És csak az újabb időben lőn világossá, hogy a skythák nyugoti határai meddig terjednek. Így Oláhországban, Bukovinában, keleti Galicziában, Erdélyben és a Tisza vidékén az emlékeknek egy hosszú sorát mutathatjuk föl, melyeknek skytha származásához semmi kétség sem férhet. Sőt még távolabb Dél-Lusatzában, illetőleg Dél-Lausiczban Vetttersfeld közelében találtak dél-oroszországi származásu nagy kincsre, mely a legkülönbözőbb feltevésekre nyújtott alkalmat. Ez a nyugoti tömb, melyet valószínűleg csak az északi pontusbeli tömb szakadatlan folytatásának tekinthetünk, viszont kívül esik a közvetlen görög befolyáson, bár a Fekete tenger melléki görögök közvetett hatása itt még sokkal élesebben észlelhető, mint a Káma vidékén, vagy Szibériában.

»A rumániai skytha tárgyak lelőhelyei nincsenek feljegyezve, sőt azt sem tudhatjuk, hogy vajjon Moldovából származnak-e, a mi a rokon magyarországi emlékek szempontjából igen nevezetes volna.

»Másképp állunk a kelet-galicziai és bukovinai leletekkel. Jóllehet számuk még igen kevés, mégis teljes biztonsággal jelezhetjük az útát, melyen a magyar régiségek egy része s a vettersfeldi kincs nyugot felé került.

»A skytha régiségek Magyarországnak csak egy bizonyos részén kerülnek elő. A tapasztalatok azt bizonyítják, hogy a felső hegyes vidékeken, a Dunán túl hiányoznak, ellenben a Tisza területe és Erdély gazdag zsákmányra nyújt kilátást. Erdélyben a legtöbb lelet a Nagy- és Kis-Küküllő és Alsófehér vármegye terepéről származik. Az Olt és a Maros vidéke csak másod sorban áll, Kolozs- és Maros-Tordamegye tájával együtt.

»Magyarországon a skytha emlékek szélesebb területen jelentkeznek. Így: Szabolcs, Hajdu, Borsod, Nógrád, Pest és Arad megyékben.

»A magyarországi és erdélyi skytha leletek archeologiai jellege olyan, hogy valódiságuk iránt semmi kétség. Történelem előtti időkből alig mutatkozik valahol oly éles ellentét, mint itt, hol a skytha jellegek külleme annyira külön válna az ország nyugoti részében ugyanazon időkre vonatkozó kulturájától. Mert az utóbbiak Közép-Európa népeinek mivelttségét képviselik, az előbbieket pedig Szibéria régi népeivel való viszonyt árulják el.

»Beható tanulmányozás után könnyen felismerhető, hogy a rövid vas kardok, bronz üstök, póznadíszek nem kereskedői úton, vagy mint zsákmány jutottak Dél-Oroszországból a Kárpátok felé, s maradványaikat múló berohanásoknak sem tekinthetjük; mert azok száma már ez idő szerint is nagyra gyarapodott. Hogy Magyarországon és Erdélyben hosszabb ideig laktak, arra a legerősebb bizonyítékok maguk a skytha sírok, melyek minden más feltevést kizárnak.

»Ha netalán valaki azt az ellenvetést használná fel, hogy Magyarország rómaiak előtti fémkorának különböző szakaszaiba alig lehet a skytha kort beiktatni anélkül, hogy legyőzhetetlen akadályokra ne találjunk. De éppen a rómaiak előtti fém kor behatóbb tanulmányozása azon fontos következtetésekre vezet, hogy abba a skytha leleteket korrendileg minden akadály nélkül lehet berendezni, sőt éppen ellenkezőleg, kivált Erdélyt illetőleg, hézag állana be, még akkor is, ha csak annak másod rendű szerepet juttatnánk.

»Tudjuk, hogy Magyarországon az ifjabb bronz kor leletei körülbelül a Kr. előtti utolsó ezred első negyedéből származnak. Azonban ezek között találkozunk oly idomokkal is, melyek a régi bronz kor jellegével bírnak, s találunk olyanokat is, melyek egészen a hallstadti kultúrára vallanak, tehát a bronz időszakának a vas időszakra való átmenetét képviselik.

»Nyugoti Magyarországon a Dunáig ismerünk e korból sírokat s más jellemző leleteket, de nem a Dunától keletre. Amott még szoros viszonyban állanak a hallstadti kultúra középpontjával, de a Tisza

vidékén és Erdélyben lehetetlen ilyen viszonyt kimutatni. Itt a hallstadi kultúra helyébe a skytha kultúra lép, mely, mikép azt némely jelek mutatják és bizonyítják, párhuzamos a hallstadi kor régibb szakaszával.

»Minden tény arra mutat, hogy Magyarországot és Erdélyt a VII. századtól kezdve Kr. e. skythák lakták. Erdélyben az ekemezei ívfibula, az alföldi arany karika, mely a vettersfeldi kincs arany karikájával azonos, biztos korrendi meghatározásra vezetnek.

»A skythák legalább is 10 századon át éltek Magyarországon, a mit viszont a leletek és emlékek alapján igazolhatunk. Mert a La Tène sírok, nevezetesen a régibbek, legsűrűbben a Dunán túl, a Duna és Tisza között már gyéren, de az ország észak-keleti részén és Erdélyben leggyéribben fordulnak elő. Csak a La Tène kultúra második szakában, mikor a dákok kezdenek fellépni, állanak elő nagyobb változások.

Reinecke szerint a következő ethnikai arculata lehetett Magyarország és Erdély területének:

»A magyarországi bronz regio népe, mint az ifjabb bronz szakasznak képviselője, eredetileg az Alpeselek végső ágától a Kárpátokig terjedő területeket birta, sőt a Kárpátok külkeretét, Galicziát és Bukovinát is lakta. De a VII. században kelet felől különböző irányokban az uralaltáji nomádok raja útát törve, elfoglalta a Dunáig terjedő vidéket, s annak népeit leigázva, magába olvasztotta. És ez az első betörés valószínűleg csak közvetlen folytatása volt a skythák Ázsiából Európába való vándorlásának, melyre az ó-kor homályos hírei utalni látszanak. És ez a skytha törzsek nyugot felé való áramlása lehetett, mely Magyarországon csak a Dunánál állapodott meg. Valószínűleg ezen időből maradtak fenn azon bronz rejtégek, melyekre oly gyakran bukkanunk.

»Azonban a IV. században más népek jutnak uralomra. Magyarország nyugoti része a kelták birtokába kerül, kiknek hagyatéka számos tetem sírban lép eléink. A geták, kik azelőtt a Duna és a Balkán között éltek, átlépik a Dunát s messzire visszaszorítják a skythákat, és a mint emlékeikből látszik, a tükrök s az állattal díszített póznafejek talán éppen e korból valók.

»A kelták, geták és skythák a következő századokban is valószínűleg egymás mellett tanyáztak — majd békében, majd egymással harczolva, melyben úgy látszik, hogy a skythák lettek a vesztesek. E korszakban az ethnikai különbségek már észlelhetők, azonban nagyobb számú emlékekre van szükségünk, hogy a beállott változásokat felismerhessük.

»A Kárpátok keretén kívül, keleti Galicziában, Bukovinában, Moldovában a régibb kor ugyanazon szempont alá esik, mint Magyarországon. De utóbb a III. században a germán bastarnok dél felé vonulván, a skythákat innen is kiszorítják.

»A sokat emlegetett vettersfeldi kincs a magyarországi skytha régiségekkel szoros viszonyban áll, jóllehet bizonyos megszorításokkal, mert nem lehet mindent reá alkalmazni, mi a magyarországi leletekről megállapított. Tárgyainak keletkezési idejéről semmi kétség, legfeljebb az időpont lehet kérdéses, a mikor a Fekete tengertől ily messzi földre eljutottak.

»Tudjuk, hogy a VII. század óta Kr. e. Magyarországon skythák laktak, és ugyanezt mondhatjuk keleti Galicziáról is, hol a sapohowai nagy sirleletben találtak skytha régiségekre. És már nem valószínű-e, hogy a skythák galicziai területükről germán vidékekre törve, egész Lusacziáig jutottak, ottlétük bizonyítékát hagyva maguk után? Így tehát nincsenek korbéli nehézségek azon időpontra nézve is, a mikor a vettersfeldi tárgyakat a skythák köréből oly távol észak-nyugot felé visszük. A lelet jellege és vonatkozásai, a galicziai és magyarországi skytha régiségek kizárják azon nézetet, hogy talán későbbi időkben, a germán bastarnok közvetítése által jutottak volna ezek a kincsek Lusacziáig.

»Azonban mindezen kérdésekben csupán csak az archeologia adhat biztos felvilágosításokat. A hol a régi irodalmi kútfők kiapadnak, vagy csak igen határozatlan és homályos hagyományok lebegnek előttünk, ott a praehistorikus csak a régiségek pontos tanulmányozása útján állíthat határokat s vonhat népeinek kora, elterjedése s vándorlásaira nézve elfogadható következtetéseket.

»A skythák kora, elterjedése s vándorlásaira nézve is csak az archeologia nyújthat biztos felvilágosításokat.«

Ily biztos archeologiai alapokon mutatta ki Reinecke, a skytha kultúra beható tanulmányozója, hogy számos archeologiai leleteink, melyek gyűjteményeinkben ez ideig népvándorlási tárgyak czime alatt szerepeltek, mind skytha maradványok.

»Így a segesvári gymnasium gyűjteményében is fordul elő egynehány régiség, melyek bizonyosan skytha sirből származtak, s melyek 380—390 számok alatt vannak fentartva. Ezen lelet, mely tiz bronz nyilcsucs, egy bronz nyárs, egy bronz gomb, egy vas kard s különböző cserepekből áll, 1871-ben a vasút építése alkalmával *Erked*, *Musna* és *Bene* terepein fordult elő. E lelet sajátságos skytha voltát a rövid vaskard világítja meg. Az ilyen kardoknak átlagos hossza 40 cm. A nyilcsucok közt több fajta van. Némelyek levélidomúak, mások három élűek, tuskével és tüske nélkül valók. A bronz gomb és bronz nyárs hitelességéhez semmi kétség.

»Egy más lelet, mely az Olt és a Nagy-Küküllő közötti vidéken *Kis-Ekemezőről* 1880-ban a vasúti földmunkálatok alkalmával egy tetem sirjából került elő. Emlékei a nagyszebeni Bruckenthal-muzeumba vannak letéve a 120—188 számok alatt. A csontváz mellett egy nagy agyag edényt darabokra törve, egy kétfülü csészét, egy bronz korongot, egy vékony bronz kargyűrűt, egy ívfibulát — rendkívül

nevezetes —, több kisebb bronz tárgyat és két agyag pereszlent találtak.

»A sir igen fontos darabja a vastag, nehéz öntött bronz korong, melynek alakja inkább ellyptikus, mint kör; az egyik oldala sima, a másik oldala egymást metsző bordákkal van ellátva. A nagyobb átmérője 12,5, a kisebb átmérője 12,1 cm. A kisebb átmérő végén a korong széle csorba, s bizonyos szögecseknek látszanak nyomai, melyek a korong nyelét, mely fa, csont, vagy vasból állott, a koronghoz erősítették. Ehhez hasonló alaku tükör Dél-Oroszország kurgánaiban gyakran fordul elő.

»A tsertomliki kurgánokban találtattak vas és csont nyelű tükrök. Ugyanehhez tartoznak a smelai és koluvni tükrök, valamint a Rijanowka-beli skytha asszony tükre is. E tüköralak megelőzi azokat a tüköralakokat, melyeknek korongja és nyele egy tagba van öntve, s milyen a Pontus mellékén s különösen a nyugoti skytha világban nagyon gyakori. Ilyen a pókafalvi skytha bronz tükör is, mely a nagyenyedi főiskola muzeumban, mint Zeyk Kálmán ur ajándéka, foglal díszes helyet.

»A kargyűrű vagy perez meg lehetős vastag, kerek bronz sodronyból áll, s végei gömb- s majdnem kupidomuak. Ez az alak a nyugati hallstadti sírokban is nagy ritkán fel-feltűnedezik. A karika átmérője 7 cm.

»A bronz fibula, mely a Transkaukáziában előjövő ívfibulák hasonmása, s mely a transkaukázusi kultúra hazánkba való behatolásának legfényesebb bizonyítéka. És semmi esetre sem áll, hogy az a hallstadti kor régiebb szakaszához tartoznék. E nevezetes fibula kettős hurokkal van ellátva, láblemeze le van ugyan törve, de még teljesen megvan. E nagy érdekű leletet egy bőségszarv alaku bronz lemez, egy három szárnyu bronz tárgy, egy kauri csiga (cypraea) és egy három élű bronz nyilcsucs egészíti ki.

»Csakugyan a Bruckenthal-muzeumban van egy más, skytha eredetű lelet *Nádpatakáról* (Nagy-Küküllőmegye). Ennek is egyik legnevezetesebb tárgya egy új fibula bronz sodronyból készülve és egy sor kauri csiga. Reinecke nézete szerint nyílt kérdésnek marad fenn egy átlátszó világos zöld gyöngy, egy vastag bronz huzalból, keskenyülő végekkel készített, bevéselt és terebelt mintákkal díszített kargyűrű mindaddig, míg ezekhez hasonló hiteles skytha leletek nem találatnak.

»A Bruckenthal-muzeumban a Küküllő vidékéről még egy hiteles skytha sirlelet van föntartva a 119. szám alatt. 1876 őszén Zsidve mellett egy csontvázra akadtak, mely mellett egy vas lándzsa s több más, biztosan meg nem határozható tárgy s egynéhány bronz nyilcsucs feküdt. Hosszu vaslándzsa a dél-oroszsországi sírokban sűrűn fordul elő, de itt nálunk ritka jelenség, ellenben Bukovinában a sátumarei sirban is felszínre került. A zsidvei leletből csak a nyilcsucok maradtak meg. A nyilcsucokból öt példány levél idomu és két szárnyu, a köpűn

erős tuskével. A három élükből 14 darab nyulánk, a köpüjük tuskés, az élek pedig a kampót nélkülözik; kettőnél a köpü rövid és élei kampósok, három pedig hosszú köpüvel van ellátva minden tuske nélkül.

»Legnagyobb sirlelet a nagyenyedi, mely a Czinege-féle telek homlokzatán fordult elő, s mely a nagyenyedi főiskola régiségtárának egyik igen nevezetes kincse. A tetem fejjel észak-nyugotra, lábbal pedig dél-keletre egyenesen kinyujtva, elmállott állapotban feküdt. Bal felől a térde táján 43 bronz nyilcsucs, jobb oldalánál egy kétélű vas szekercze, egy vas tör, fejénél pedig egy szabad kézzel gyártott, rosszul égetett, durva, minden díszítés nélkül való szétesett agyag edény, s a nyak táján egy fehér aranyból való sodrony, talán nyakgyűrű, találattott. A nyilcsucok kétfélék, levél alakúak és háromszögűek, s mindannyian tuskével ellátottak. A levél alakúak ismét kétfélék, laposak és nyulánkok, a köpüből kiinduló sávolyos erős gerinczczel, mely az egész csucsig nyulik. A háromszögűek viszont kétfélék, hosszabb és rövidebb köpüvel, majd vaskosan, majd nyulánkan tűnve föl. A vas tör a rozsdá által nagyon meg van rongálva. A nyele lapos, hornyoltnak látszó, 8 cm. hosszú, melynek végét derékszögben egy vas lécz határolja, a marokvéd nem szív, hanem rhomb alakúnak látszik, melyből a penge maga is kiindul, de a melyből $3\frac{1}{2}$ cm.-nél nincs több megtartva. A két élű szekercze egyik igen nevezetes tárgya leletünknek. Ez sincs meg egész formájában, pengéjének mindkét vége az oxidatio áldozata lett, ennek folytán nem tudhatjuk, hogy a pengék egyenlő hosszúak voltak-e vagy sem. Egyik fele a pengének jelenben 8, a másik fele pedig csak 5 cm. hosszú, s kerekded köpüvel van ellátva. Az electronból (fehér arany) készült nyakgyűrűnek is csak egy része van meg, a nagyobb rész a munkások kapzsiságának lett az áldozata. A nyilcsucok ily nagy száma csak a dél-oroszországi kurgánokban szokott előfordulni. Ezekhez a nagyobb leletekhez a következő szórványosan talált tárgyak csatlakoznak: az oláh-zsákodai, a fehérdi és pókafalvi egy tagu bronz tükrök, melyeknek korongjai egy guggoló szarvason nyugosznak s hornyolt nyelüknek végén egy kullogó farkas áll. A pókafalvi nagybecsű tükröt Zeyk Kálmán ajándékából bírja a nagyenyedi főiskola, mint régiségtárának egyik legszebb díszét. Ide számíthatjuk a gernyeszegi sátorpózna-diszt, a nyárád-szentbenedeki sirleletet, mely 30 bronz nyilcsucs, egy vas lándzsa, s a rajta levő bronz hüvelyvégből (ort band) állott. Ezekből 4 bronz nyilcsucs, a vas lándzsa és a bronz hüvelyvég nagytiszteletű Losonczy József szivességéből a nagyenyedi főiskola birtokába jutott, a többi nyilcsucs a kolozsvári nemzeti muzeumba került. Továbbá egy székelyföldi bronz nyilcsucot az erdélyi muzeumban is őriznek, s a Bruckenthal-féleiben pedig Kis-Sinkről, Sorostélyről, Magarából és Halmágyról (Nagy-Küküllőmege) vannak megtartva.

»A Királyhágón tuli leletekhez a Lehoczki Tivadar gyűjteményéből való rövid vas kard ragadja meg figyelmünket. E kardot a kő-

fejtők lelték a Hát hegységben egy fekete agyagedény társaságában, mely elveszett. Szirma-Besenyőről (Borsodmegye) származó vas kard gróf Szirmay Alfréd tulajdona. Markolata világosan mutatja a sziv idomu lemezkét. Széles, lapos markolata hosszában három tagu, s épp olyan, a mint azt számos szibériai markolaton s a tükörnyeleken látjuk, melynek végső befejezését egy harántosan álló hosszú kerek pálcza zárja be. A markolat hossza 14 cm., pengéje kétélű, meglehetősen lapos s nélküli a középgerincz kiemelkedését.

»A skytha régiségek egy egész sorát gyűjtötte össze Pilinből B. Nyári Jenő, melyeknek kora a hallstadti kultura vége s a La Tène kultura kezdetére esik. A pilini skytha régiségekből dr. Hampel irt le egy kétélű és egy egyélű vas kardot s egy bronz tükör nyelének töredékét egy guggoló szarvassal. Ide számíthatunk egy kis vas baltát is, melynek pengéje keskeny, a nyél-lyuk tojásdad, a lyuk vagy a köpü mögötti kar hosszú és hengerded. Ilyen balták az Ananiból való sirleletekben is előfordulnak.

»Ide sorozhatók több apró karikák is. Ezek a kis bronz ékszerek részben electron lemezekkel borítottak, tekerccszerűen hajlitottak, de alig $1\frac{1}{4}$ hajlásban egyik végük keskenyül, a másik vastagabb lappal vagy kuppal, vagy éppen durva állatfejjel végződik. Felületüket igen gyakran harántosan futó hornyolatok díszítik, a sodrony karikákat utánozva. Alig lehet kétség az iránt, hogy ezek a dísz tárgyak görög minták utánzatai, melyeket a pontusmelléki skythák sok más görög mintával együtt átvettek.

»Az Ó-Szőnyről származó vastagfalú lábas üstöt is a skytha leletekhez számíthatjuk. A Tisza jobb partján, Aradmegyében Somhidon, leltek egy díszes pózna-fejet, melyet Hampel irt le.

»Debreczen vidékéről való egy durva állati alak, egy tükörnyél és egy három élű nyilcsucs. Mindenik tárgy a debreczeni ev. ref. kollegium gyűjteményében van megtartva.

»Szabolcsmegyéből egy néhány bronz nyilcsucs kiemelendő, mely a szabolcsmegyei muzeumban van elhelyezve. Lelőhelye ismeretlen.

»A monaji halom felásása alkalmával egy honfoglaló sirja alatt egy régibb temetkezés maradványa került elő. Ezek között volt egy átlukasztott, fémkeret nélküli kőszőrű töredéke, egy nagy vas kés, milyenek a hallstadti sirmezőn s a Dunán túl a legrégebb La Tène kultura maradványai közt előfordulnak, egy néhány vas töredék, s végre 20 háromélű bronz nyilcsucs. Ez utóbbiak hosszúak, rövid élűek, melyek a köpü nyílásáig nyulnak.

»Az emlékek közt igen fontos a rakamazi arany nyakgyűrű a m. n. muzeumban, mely a vettersfeldi arany kincs nyakgyűrűjével idombeli rokonságban áll. A rakamazi skytha karika halavány aranyból készült, mint a dél-oroszországi skytha régiségek, s mint legtöbb őskori régiségek Magyarországon, valószínűleg erdélyi eredetűek. (?)

»Az előadottakból látszik, hogy Magyarországon és Erdélyben a

skytha eredetű tárgyak száma meglehetősen jelentékeny. Sajnos, hogy nagyobb része a véletlennek s nem rendszeres ásatásoknak köszönhető.

»Igaz, hogy a skytha kultúra maradványai csak a legújabb időben lettek vizsgálódásunk tárgyai, épp azért remélhető, hogy a Tisza vidéke és az egész alföld, meg a hegyes Erdély oly nagy arányban fogja gazdagítani muzeumainkat, hogy a skytháknak e földön való több százados tartózkodását minden kétségen kívül fogja helyezni.«

E meggyőződéssel s prófétai szellemmel végzi *Reinecke Pál* a skytha kultúrának hazánkra vonatkozó tanulmányait. És nem is csalatkozott, mert csakhamar Kerekes Mihály nagyenyedi ügyvéd gyűjteményében fedeztem föl egy skytha rövid kardot, melynek szivalaku lemeze nem vas, hanem bronz, s mely most vétel útján a budapesti m. n. muzeumban foglal helyet.

És csakugyan 1897. év május és június hónapjaiban Nagy-Enyeden a sétatérre vezető serpentin-út felső végének bal oldalán, a Czinege-féle telek homlokzatától — hol az első skytha tárgyak kerültek napvilágra — mintegy 75 m. távolságra, az itt megnyitott kavicsbánya munkásai, mintegy 46 cm. mélyben egy második csontvázra bukkantak, mely pusztán a földre, minden koporsó vagy kőkeret nélkül — éppen, mint a Czinege-féle telken — fejjel észak-nyugatra, lábbal délkeletre egyenesen kinyujtva volt elhelyezve. A tetemnek teljesen elmállott fejénél egy nagyobb és két kisebb szabad kézzel gyártott, rosszul égetett, barna színű díszítetlen agyagedény került elő. A nagyobb a kivétel alkalmával szétomlott, a kisebbek közül az egyik fül törötten, a másik pedig egyenes peremén felül emelkedő füllel és egy agyaggyöngy épen került birtokomba.

A munka folyamában az előbbtől mintegy 6 méterre, 23 cm. mélyben, tehát csaknem a föld színén magában a kultur rétegben két, egymás mellett északnyugat-délkeleti irányban fekvő csontváz sirja tártult föl. A tetemek gerinceinek táján két tömör s két sodrony bronz karperecz, balfelől egy bronz nyilcsucs, egy vas halászhorog, s a koponyák közelében pedig egy-két hengerded fülű s a fülek közén egy-egy csücskével ellátott bögre volt.

A két tömör s durva művű karperecz egyikének domboru díszítése, a másiknak vésett gyűrűsorozata keltette föl figyelmünket. A dombor díszítésének bel-átmérője 6, a karika szélessége 2 cm., s az egész 145 gramm súlyu. Felülete vésett barázdák által nyolcz mezőre van osztva, s minden mező egy-egy stilizált szárnyas rovarral (talán épp pillangóval) van kitöltve. A vésett gyűrűsorból álló, melynek átmérője szintén 6 cm. s karikájának szélessége 1 cm. és 115 gramm súlyu. Kezdetleges technikájánál fogva egészen elüt a hallstadti vagy a La Tène kultúrát képviselő gömb- vagy gyöngy-motivummal díszített karpereczektől. A sodrony karpereczek pedig teljesen rézcarbonáttá válván, a munkások kezei között teljesen szétestek. Az egyetlen bronz nyilcsucs három élű, s az élek közepükön alul lassan emelkedő

ívalakban hajlanak a köpüre. A köpü hossza 1 cm. s az egyik élből kiugró tüskével van ellátva, s haránt metszete pedig váltakozó ki- és behajló hatszögöt tüntet föl. A vas halászhorog 8 cm. hosszú, mely a zsinegnek szolgáló huroktól kezdve 4 cm.-ig meg van csavarva, azontúl négyyszögű és 4 mm. átmetszettel bír. A bögre szabad kézzel idomított, szabad tűzben égetett s díszítetlen. Magassága keskeny, kifelé hajló peremétől az aljáig 11 cm. s nyakától kezdve 7 cm.-ig mind inkább-inkább öblösödik, a honnan végre 5 cm. átmérőjü fenekéig egyszerre becsap. Felülete grafitlal fényezett, de a mely, miután dörzsölve fest, úgy látszik, hogy csak égetés után volt rá mázolva, s azután a napon megszáritva. Cserepének törete sötét fekete, mely gyurmájának szerves anyagokkal való keverésére vall.

Az említett két tetemtől balra mintegy 7 méterre a munkások által egy *harmadik* tetem ugyanazon északnyugat-délkeleti irányban helyezve nyitattott föl, melynek czombcsontjain s alsó állkapcsán kívül minden csontja az utolsó ízig el volt mállva. A czombcsontok kifelé való görbülete, az izmok tapadási helyeinek érdes és élesen kiemelkedő oszloprészei, az állkapocs fogzatának ép koronái, s likacsainak mind az alsó, mind a felső széltől való egyenlő távolsága kötötte le figyelmemet. A czombcsontok kifelé való görbülete egy lovas, az állkapocs likacsainak középtávola az élet delén lévő, a czombcsontok hosszából Humphry módszere alapján 163 cm. magasságu egyénre engedett következtetnem. A tetem feje táján egy sajátságos idomu, 35 cm. magas díszítetlen váza volt, mely kör alaku, 10 cm. átmérőjü keskeny, kifelé hajló peremétől kezdve mind inkább-inkább tágul, mignem a 25-ik cm.-nél elérve legnagyobb öblösödését, egyszerre annyira becsap, hogy a feneké már csak 5 cm. átmérőt tüntet föl. Gondosan előkészített kavicstalan gyurmája szabad kézzel alakított és szabad tűzben égetettnek látszik, s míg felszine szürkés barna, addig benseje sötét fekete, mely gyurmájának szerves anyagokkal való keverését árulja el.

A jelzett tetemtől balra, mintegy 7 méter távolra, 30 cm. mélyben egy *negyedik*, már teljesen elmállott tetemre bukkantak, mely mellett egy nyél nélküli, korong alaku bronz tükör, egy terebelt bronz lemeznek töredéke és egy bronz karika került napfényre. A tükör átmérője 12 cm., s az eddig talált bronz tükröktől abban különbözik, hogy homoru oldalának középpontjából a koronghoz szegzett nyél irányában egy kampó ugrik ki, mely talán azért volt eszelve, hogy bizonyos körülmények közt felakasztható is legyen. A nyélnek vasból kellett lenni, mit rozsdájának nyoma s a vasszegzet nyílt helye is, hol a koronghoz volt erősítve, bizonyít. Egyszersmind az is kiviláglik, hogy nem egy bevégzett dologgal van bajunk, miután öntési bibircsói mind megvannak. A korong alaku bronz dísztag töredékének közepéből terebelt pontokból álló sugarak huzódnak a korong széléig, s maga a 2½ cm. átmérőjü bronz karika pedig a hajgyűrük használatára emlékeztet.

A negyedik tetemtől jobbra mintegy 8 méterre 130 cm. mélyben a már jelzett és leírt 35 cm. magas vázához hasonló edény lett feltárva, mely fölött egy bronz hüvelyvéggel ellátott s a nyárád-szentbenedeki skytha sirban találttal analog vas lándzsa feküdt. És a mit akkor csak a feltárók tévedésének tekintettem, most, midőn ez szemeim előtt került napvilágra, mint valóságos tényt kell elfogadnom. És már most az a kérdés merül föl, hogy ezek valósággal a lándzsák szerepét játszották-e? Ha azt játszották, akkor miért látták el hüvelylyel? Hisz akkor használhatatlannak bizonyulnának, következőleg a lándzsák szerepét nem játszhatták, hanem talán igenis a török szerepét, mint rövid fanyéllal ellátottak. E lándzsának levélidomu pengéje élesen kiemelkedő s a csucsig futó gerinczével 24, hengerded köpüje 14 és így összesen 38 cm. hosszú. Magában a vázában pedig egy peremén felül kiálló henger alakú, füllel ellátott díszítetlen csésze s egy állati csontdarab találatott, egyéb semmi. Az állati csont arra a feltevésre utal, hogy egykor élelmi anyagokkal lehetett felszerelve; de miért, miután emberi tetemnek még nyoma sem vala észlelhető? Vagy talán e csekély mélyben az egész tetem a laza kavicsüledékben a csapadékvíz és légiek vegyhatása következtében végre feldolgozva az őssziföld által szivartott föl?

De nemcsak ez a váza került elő önállólag hasonló mélyben a diluvialis kavics halmaza között, hanem egy kisebb kannaszerű bögre is, mely magasan kiemelkedő s állati fejben végződő fülével ragadja meg a szemlélt. Keskeny, kifelé hajló elliptikus peremének hosszabb átmérője 11, a kisebb 10 cm. hosszú. Homoru nyakán alul dudorszerűleg kitáguló öblét három csücske egészíti ki, a honnan aztán 6 cm. átmérőjü fenekéig hirtelen, ezen edények általános jellemző sajátsága szerint, huzódik be. Színe szürkés barna, falzatának törése sötét fekete, s felszíne itt-ott a fényezésnek némi nyomait tünteti föl.

A jelzett sírok leletei és emlékei kétségkívül egy skytha sirmező felvételére utalnak. A sírok minden rend nélkül, szórványosan, de északnyugat-délkeleti irányukat mindig megtartva, jelennek meg. Nevezetes, hogy egyetlen egy tetem sem találatott a kavics-halmazban, hanem a fölött, a fekete kulturrétegben fejjel észak-nyugatra, lábbal dél-keletre, egyenesen kinyujtva, keletre tekintő arczczal helyezve el. Egy pár egy ásonyomra már föltárva lőn. Innen magyarázható ki a tetemek gyengébb csont tagozatainak elmállása, az erősebbeknek elmeszesedése és törékenysége, s innen érthető, hogy a légi lecsapódások által mennyi földnek kelle elmosatni, mignem a tetemek a felszínhez ily közel juthattak. Innen van az, hogy egy pár czombcsont és egy alsó állkapocsnál többet megmenteni nem tudtam; az előbbiből a termet magasságára, mely 163 cm.-re, az utóbbiból a korra, mely az élet derekára engedett következtetnem. A jelzettekén kívül később, 1898. február végén, a kavicskaparók mintegy 40 cm. mélyben a diluvium hordaléka fölött ismét egy tetemnek elsenyvedt vázát a szokott irányba helyezve tárták

föl, melynek bal oldalánál egy csoportban 13 bronz és 7 csont nyilcsucs, egy vas kard vagy tör markolata, egy nagyszabású elliptikus alakú füles bronz gomb és egy négy körded fülel ellátott bronz karika tünt föl. A 12 cm. hosszú lapos markolat szívalakú marokvédje a markolat végét határoló ellipsoid alakú lapos gombolylyal együtt vékony bronz lemezbe van burkolva, melynek mindkét fele rezgő, megmagszakgatott párhuzamos barázdákkal van ékitve. A bronz nyilcsucok kétfélék: háromélűek és levéalakúak. A háromélűek hossza 2'6—3'8 cm. közt változik, mind rövid köpüek, s az egyik élből mindig egy-egy kirugó tövissel vannak ellátva. Az élek közén vagy igen rövid gerinczcel, vagy éppen gerincz nélkül lépnek föl. A levéalakúak hossza 3'8—3'5 cm. Rövid köpüjőkből kiinduló hengerded gerinczök egészen a csucsig terjed, s a levél egyik éléből tövisek ugranak ki.

A négyélű, négyzet átmetszetű csont nyilcsucok hossza 2'5—4 cm. közt változik s mindenik élnek a végéből egy-egy szigonyocska a rendkívül rövid köpüig terjed. Testük középkereszt átmetszete $\frac{1}{2}$ cm. Nagy valószínűséggel legtömörebb csontból — szarvas-csontból — vannak készítve. A kétélű vas szekercze a Czinege-féle telek ormán előkerülttel teljesen analog; mind a két pengéje egyenlő hosszú s $6\frac{1}{2}$ cm.-re fut ki. Nyéllyuka rhomb alakú.

Az elliptikus bronz gomb hosszabb tengelye 5, a kisebb $4\frac{1}{2}$ cm., domboru felületének közepe egy nagyobb, ennek közepén egy kisebb dudorral van ékitve; homoru felületének közepén egy vaskos fül foglal helyet.

A skytha tárgyakhoz sorozhatjuk a város rendőrkapitányának, Sombory Sándornak, a kakasdomb tetején levő telkén feltárt sir emlékeit is. E sirnak tartalmát egy teljesen elsenyvedett csontváz, négy egyenlő csöves karu bronz kereszt, egy koszoruszerű bronz dísztag, egy négycsücskű agyag váza, mely a sétatéri sirmezőn talált nagy váza alakjával és technikájával teljesen azonos.

De még ezzel sem zárhatom be ez idő szerint a skytha leletek sorozatát. 1899. márczius hónapjában Fonyó József gerepeni szőlőjének tetején, mely a Maros völgye felett 40—50 méter magasban egy szép fensíkba megyen át, a munkások a földforgatás alkalmával egy sirt nyitottak föl, melyben — a mint ők mondják — két csontváz fejjel észak-nyugati, lábbal dél-keleti irányban volt elhelyezve. A tetemek mellől két ezüst lemezből készült kigyófejbe végződő, egy vastag és egy vékony bronz sodrony karperecset, egy bronz fibula fejéhez tartozó bronz tekercset, egy bronz halánték-karikát, egy kis vas kést, két darab vas lapocskát, egy borostyánkő és öt pászta gyöngyöt kapartak össze. Az öt pászta gyöngy közül három egyszerű és sima, kettő pedig fehér és zöld zománcz bubokkal van ellátva. Az egyik csak három, a másik hat bubbal díszleg. E zománcz bubokkal ellátott gyöngyök minden kétséget kizárva La Tène kulturára vallanak. E szerint e nagy horderejű sírleletben a nyugati kulturának a keleti kulturával való egy

közös sirban való egyesülését mutathatjuk föl, mely századokkal mintegy előre veti fényét a nyugati civilizáció diadalainak. Sajnos, hogy a felásásnál egy ahhoz értő ember sem volt jelen és így kétségen kívül a mellékletekből sok visszatemetetett, vagy pedig a munkások között kallódott el. Ezen nyomon Bodrogi tanár egy pár nap elteltével czél tudatosan kutatva, csakhamar egy második sirra bukkant, melyben egy teljesen elsenyvedt emberi tetem északnyugat-délkeleti irányban volt elhelyezve. Baloldalánál 7 bronz és 28 csont nyilcsucs, egy gömbben végződő vas hüvelyvég (ort band) darabja, jobb felől pedig egy magasan kiemelkedő s peremére hajló füffel ellátott csésze feküdt. A bronz nyilcsucok közül 6 háromélű, 1 pedig levélalakú, és mind rövid köpüsek. A csont nyilcsucok a sétatéri sirmezőn találtaktól egészen elütnek. Azok mind négyszögűek, emezek pedig csak a test zömének közepéig négyzetesek, azontul hegyes kupalakban végződnek. Megjegyzendő, hogy a test zömén túl egynek sem terjed a köpüje. Ily eredmények után ernyedetlen szorgalommal tovább kutatva, hisszük, hogy még nagyobb szabásu, érdekesnél érdekesebb skytha emlékeknek birtokába juthatunk.

És ezzel a vas aera első időszakát a hallstadti idősakkal párhuzamos skytha kultúrával bezárva, a vas másod időszakába lépünk át, mely Britannián, egész Közép- és Észak-Európán, Magyarországon és Erdélyen keresztül egész Olaszországig fenhagyta kultúrájának emlékeit. És ez

a La Tène időszak kulturája,

vagy

az ifjabb vas korszak.

A főntebb jelzett skytha uralom után, Kr. e. a III. században, Magyarországon a Dunán innen, Erdélyben, Galicziában, Bukovinában, Oláhországban az ethnographiai kép megváltozni látszik. Ugyanis nyugaton a kelták, észak-keleten a germánok, dél-keleten a geták és a bastarnok megunván a skythák rablókalandjait, reájuk törnek s nagy küzdelmek után hazájukba visszaszorítják, s egy a Rajna völgyében kifejlődött kultúrának, az ugynevezett La Tène kultúrának nyitnak utat. És valamint keleten a hallstadti tömb a rómaiak előtti idősebb vas kultura jellemző mintájául ismertetett el egész Európára nézve, épp úgy nyugaton, Svájcban Martini kis falunál, nem kevésbé fontos lelet jött napvilágra, mely egy ifjabb vas kultúrának mintaképeül fogadtatott el.

A jegyzett falunál, a neuenburgi tó északi részén, a czölöpépítményeseknek egy telepe táratott és kutattatott föl, mely a helyi viszonyoknál fogva La Tène-nek neveztetett el, miután az ott levő halászok a csekély

mélységü vizeket általánosan La Têne-nek nevezik. Ezen sekély tóból a kutatók által sajátos jellegü vas tárgyak kerültek felszínre.

Különösen a nagy számban előforduló kardok hosszú pengéjük és mérsékelt szélességük által vonták magukra a kutatók figyelmét. A keskeny és gombolyba (Knauf) végződő markolatuk fával volt burkolva, mely alsó részén vas pótlékkal (Ansatz) volt ellátva. Ezen kardoknál a vas lemezről készült hüvelyek sem hiányoztak, melyek úgy készültek, hogy a lemez egyik oldalának szegője alá a másik oldalnak ellenkező fekvésü szegője került és így aztán összekalapáltatott. Felső részén a kivágás nem volt egyenes, hanem ívalaku, úgy, hogy a vele egyenlő markolatpótlék az egészet fődte. Az alsó végére is díszes pótlék járult, mely rendesen valamely stilizált állatfejet képviselt. Felső részének egyik oldalára a kardszjnak befogadására egy karika volt aklázva, a másik oldala pedig sajátos díszítésekkel, néha hullámvonalak, majd csodás állatok alakjaival volt kitöltve. A kardok mellett jól formált, erős gerinczű lándzsák is nagy számban kerültek elő. Némely példányoknál a lándzsák éle ívezetes, a penge pedig néha át van törve. A fejszéket és keltket is képviselve találtak. Különösen megemlítendőek a paizs rakatok, egy széles szalagszerű domboru kengyellel kibővitve, a kar védelme tekintetéből.

De legjellemzőbbek valának a fibulák sok és sokféle változataikban, de a melyek mindennek daczára egy típusra vihetőek vissza. Mindannyian egy szerves egésznek képeznek; az egyik végét a tü képezi, a másik végén, miután mind a kengyelt, mind a tütartót magában foglalja, oly módon van felfelé hajtva, hogy a kengyelen lelje támaszpontját. Továbbá számos övkampó is találtatott, hozzájuk tartozó karikákkal és rakatokkal s más számos tárggyakkal.

Mindezen vas tárgyak egy nagyon kifejlődött kovács-művészetre engednek következtetni és egy virágzó vasipar benyomását idézik elő, melyek gyárilag üzettek, mit gyártmányainak egyneműsége s főleg a kard pengéjén előforduló bélyegek is megerősíteni látszanak.

Hogy a nagy tömegben gyakran római korszakra vonatkozó tárgyak is előfordulnak, az megmagyarázható, mert azok a későbbi római kultúra uralmára és befolyására vallanak.

Biztos támpontul szolgálnak a lelet jellemének meghatározására nézve a vas tárgyak közt előforduló pénzek. *Keller*, összehasonlítva más helyeken előjövő tárggyakkal, azon eredményre jutott, hogy mindezek a tárgyak gall eredetűek, még pedig a rómaiaknak az Alpokon innen való megjelenése előtti század idejéből.

La Têne leleteit legélesebben a stockholmi archeologus, dr. *Hildebrand*, világitotta meg. Ő a fibulák történelmére vonatkozó úttörő munkájában ezekre a leletekre is kiterjeszkedvén, kijelölte azon határvonalakat, melyek a hallstadti kulturát elválasztják a »La Têne kulturától«, s ez utóbbit ő maga is lelőhelyéről nevezte el, mely általánosan el is lőn fogadva.

Hildebrand ezen kultúra jellemző jegyéül a kardoknak és töröknek a már fentebb említett sajátos formáit, vas hüvelyeit, a paizsok szalagos pupjait emelte ki. A karpereczek pupokkal, vagy csésze formájú végekkel s gyakran sajátos stylü ornamentekkel vannak díszítve. Továbbá az üvegből való karpereczek többnyire sárgák vagy kékek, finomul megmunkált bronz lánczok, melyeknek gyűrűi sajátos tagozatok által vannak összekapcsolva s melyek ha állati kampókban végződnek, akkor kardkötő lánczoknak tekinthetők, s mind e kultúra jellemző mintáiul tűnnek föl. Ezeken kívül ennek a tömbnek egy olyan ornament is az ismertető jegye, mely kigyózó vonalak motivumaiból, az ugynevezett triquetrum és spiralekből áll. Mindezek fölött jellemzők hátra hajlitott fibulái számtalan változataival, de a melyekben az alapforma mindig megtalálható.

A megjegyzett tárgyak kíséretében rendszeren többféle pénznemekkel is találkozunk, pl. görög és Massalios-féle pénzek utánzataival, valamint a makedoniai arany staterekkel, Fülöp tetradrachmaival, melyek később barbarizálva, *Regenbogen-Schüsselchen* elnevezés alatt lettek ismeretesekek. Megjegyzendő, hogy ezen utánzatokban a görög motívumok el vannak ferdtítve, felismerhetetlenségig kiforgatva, s a görög mythologiai képletek nemzeti barbár motívumokkal annyira kicserélve lépnek föl, hogy alig felismerhetők. Később pedig potinból — tükörfém — a réz, ón s talán a horganynak keverékéből vert pénzekkel is találkozunk. Ezen különböző pénzeket biztosan a Galliában, Britanniában s az Alpokon lakó keltáknak kell tulajdonítani.

Ezen tömbhöz tartozó leletek Svájcban, Franciaországban, továbbá a Középtenger partjaitól kezdve a Rhon folyón felfelé keletnek húzódva, az Alpok völgyeiben a svájci határszélen Elzászig és a Közép-Rajnáig jelennek meg.

Britanniában és Irlandban ez a kultúra nagyon el volt terjedve, összefüggésben a sokkal ifjabb kelta és főleg az ugynevezett ir-féle ornamenttel és stylllel.

Németországban az ilyen La Tène jellegű tárgyak a Rajna völgyében, Badenben, Belgiumban meglehetősen elterjedve kerülnek elő. Ennek a kulturának északi határa körülbelül Thüringia, innen egy öv alakjában húzódik Közép-Németországon keresztül kelet felé és a rajnai tömböt összeköti Csehországgal, a honnan aztán Magyarország és Erdély keleti határáig s innen Oroszország felé terjednek.

Ezek szerint a legrégebb vas kor két nagy tömb által van képviselve, u. m. a hallstadti és a La Tène tömb által, melyek meglehetősen élesen vannak körvonalozva s abban is különböznek egymástól, hogy azok különböző vidékeket uralnak. A hallstadti tömb, mely egyszersmind átmenetet képez a bronz korból a vas korba, Németországban, főleg a Duna mentén, a La Tène pedig a Rajna völgyében jut uralomra.

Hildebrand érdeme, hogy mind a két kulturát styljök- és jellegük-

nél fogva egymástól élesen megkülönböztetve határozta meg. Ő a két kulturát a következő szavakkal jellemezte: »A *hallstadti* tömb vékony és laposra vert művei által tér el a *La Tène* tömbtől, hol ez egészen hiányzik, s melynek művei kikerekített, concentrált és éles profilekben jelennek meg.«

Megjegyzendő, hogy mind a két tömbnek eredete, elterjedésének történelme, koruknak egymáshoz való archeologiai viszonya, valamint a bronz periodus kulturájával való összefüggésük még nincs tisztázva. Hogy a hallstadti tömb idősebb a La Tène tömbnél, az kétségen felül áll. A hallstadti tömbben a bronz kor kulturájának befolyása félre- ismerhetetlen, miután a vas tárgyaknak formái tökéletesen megtartották a bronz tárgyaknak formáit. *Sacken* a hallstadti tömb virágkorát az utolsó ezred második felére teszi Kr. e. és ez nem a legmagasabb kor- meghatározás, mert magasabb időpontja az ezred közepe volna; első megjelenése pedig Kr. e. a IX. századra tehető, tehát midőn Homer élt és Salamon király volt a zsidók uralkodója.

De a La Tène kultúra eredete s történelmi fejlődéséről még ennyit sem tudunk. Hisz Svájcban Martin kis falunál feltárt tárgyak már egy magasan kifejlődött vasiparról tesznek bizonyosságot. Némely archeologusok véleménye szerint az ó-itáliai kulturából keletkezett volna Kr. e. 450 évvel. Azonban *Undset* szerint csak egy bizonyos: hogy egész Közép-Európában való elterjedése vagy a Kr. sz. előtti utolsó, vagy a Kr. sz. utáni első századra esik, s csak száz évvel később kezd a rómaiak kulturája uralomra jutni.

Ezen időkre vezethetők vissza a nagyenyedi, királypataki és csákyai s más vidékeken előforduló La Tène kulturát jellemző leletek.

Nagy-Enyeden a sétatér felett, az ugynevezett Levélszinben, a Straub-féle szőlő talajának felforgatása alkalmával, egy szétesett urna, három bögre, egy kis kancsó, egy pár vas kard, egy vas láncz s a kardok rozsdarágott vas hüvelyeknek darabjai, egy széttört paizsnek bronz bubja, két ürelyes s közepükön nyílt dudoros bronz korong, két füles, gömbded fejű bronz gomb, egy sajtáságos s alig meghatározható bronz tárgy, s ez utóbbiak talán mint a széttördelt paizsnek dísztagjai, kerültek felszínre.

A szétrepedezett urna, a kisdudor kancsó kivételével, a mellék- edények mind erőszakkal látszottak darabokra törve, melyeknek gondosan előkészített agyag gyurmája, korongon való alakításuk, erős kiegészítésük s magának a 9 cm. magas sugár idomu kis kancsónak nyulánk nyaka s arányos kidomborodása 1½ cm. magas homoru tal- pával, valamint keskeny peremén felül magasan kiemelkedő lapos fülé- vel egytől-egyig mind a római kultúra befolyására vallanak.

A vas kardok közül az egyik elég ép, a másik erőszakkal meg- hajtogatva van. Mindkettő a penge alján félhold alaku bevágásaival, minden kétséget kizárva La Tène kulturát képvisel. A penge hossza

65, a szélessége az aljon 5, a vége felé 3, s gomboly (Knauf) nélküli markolata pedig 7 cm. hosszú.

Maga a 15 cm. hosszú kéttagu vas láncz is, melynek mindenik tagja 3 cm. hosszú, kettős és hármás dudoru 2 cm. átmérőjü gyűrüs pálczából áll, s melynek egyike még egy szabadon mozgó gyűrüt zár magába, visszautasíthatatlanul La Tène jelleget tanusít. E láncznak üde pengése, tiszta felülete, a többi tárgyakkal való egyidejűsége daczára is egy magasan kifejlődött metallurgiai technikát árul el.

A kardok vas hüvelyének darabjai közül a félhold alakulag kivágott pengének megfelelő hüvelyfő (Mundstück) a kardkötő láncz kapcsával, a stilizált állati hüvelyvég (Ortband) s maguk a bronz dísztagok is a jelzett kulturának bizonyítékaiul szolgálnak.

Ezen leletek nyomán e felforgatott szőlőtől jobbra, az Ungár Sámuel féle pusztában, egy ásatást rendezve, csakhamar mintegy 40 cm. mélyben egy szétrepesztett urnára találtam, melynek lapos feneké alatt egy vas kés s magában az urnában az égett csontokon egy visszahajtott kengyelü vas fibula került elő. Az urnától balra egy jó lépésre egy lófej s előlábainak csontváza tárult fel, és nem kételkedem, hogy az egész tetem felszínre került volna, ha a szomszéd szőlője ásatásomnak nem szab határt.

E feltárásnál visszautasíthatatlanul nyomul előtérbe azon tudásunk, hogy a ló a keltáknál minden időben nagy jelentőségü volt, s azt is tudjuk, hogy a ló a turáni népek állatvilágához tartozik, s hogy az árjaságnál mind az, a mi ez állattal kapcsolatban van, csupán csak a közép-ázsiai pusztaság nomádjaival való érintkezés által terjedhetett el; ennél fogva ellenállhatatlanul azon gondolat merül föl, hogy e leletben a nyugat kulturájának az ázsiai kulturával való összelelkezését lássuk.

A jelzett kés, valamint maga a fibula is, a La Tène kulturának legjellemzőbb bélyegeit tünteti föl. E bélyegek egyfelől a 26 cm. hosszú késnek a foka felé élesen kiugró csuczában, s az él ellenében ívelő s korongban végződő markolatában, másfelől pedig magának a szerves egészet képező fibulának visszahajtott kengyelében nyilvánulnak. Az ilyen fajtájú kések, valamint azok a fibulák, melyeknek meghosszabbított kengyele visszahajtván magán a kengyelen talál támpontot, mind egytől-egyig a La Tène kulturához tartoznak.

A királypataki határban, az ugynevezett Kecskékő szirtjének lábánál, vizmosás által kibujtatott s egy pásztor által megtalált 20 drbból álló rejtég is (depot), melynek nagy része Kerekes Mihály ügyvéd szivességéből a nagyenyedi főiskola muzeumába került, s mely eltörtelt kardok, lándzsák, gerelyek, pántok s más meg nem határozható tárgyak darabjaiból áll, mind La Tène typust képviselnek. És hogy ezen rejtég vagy gyűjtéletes vas tárgyak, minden kétséget kizárva, a már jelzett időre esnek, azt később ugyanazon hely közelében tiszteletes Tokos Jenő által talált két makedoniai II. Fülöp-féle tetradrachma is igazolja.

A csákyai telepések tanyáján is egy aczél lemezzel borított (duplázott) s több egyszerű, de erős és éles gerinczű lándzsa, két gyűrűt összefoglaló fonatos láncz, egy csipesz, egy vakaró, szárnyas és köpüs véső, egytől-egyig mind vasból gyártottak; valamint számos bronz fibula, melyeknek egy kevéssé visszahajló kengyelei a tütartón alul gömböcsökben végződnek, s más bronz apróságok is kerültek elő; sőt a megye határán kívül is, pl. Háromszékmegyében Árapatakán, egy sima és egy hármás búbu bronz karperecz; Szebenmegyében Péterfalván (Petersdorf) egy búbokkal rakott s fedélalakulag vésett bronz karikák mind, mind e typus kulturájára vallanak, s azt bizonyítják, hogy hazánkban is e kultúra a dákoknak hatalommá való fejlődése előtt, vagy éppen általuk már elvala terjedve.

Elvégre megjegyzendő, hogy a szászuifalusi marosbalparti s más katlansirok, a Tompaházán Zeyk Dániel csiralyai, Csekelakán báró Kemény Gézának a falu alvégén levő tagjában előforduló urnatemetők s azoknak mellékletei és emlékei nem La Tène, hanem mind a római hódoltság idejére esnek, és a római kultúra befolyása alatt keletkeztek.

És már most az a kérdés merül föl, hogy ez a kultúra minő uton és kik által jutott hazánkba, miután ez egészen árja jelleggel bír? Erre a nevezetes kérdésre feleletünk nem lehet más, mint azon tény, hogy miután azon központ, mely ugyis mint ethnikus, ugyis mint kulturális góczpont nem küldhetett rajokat tovább nyugatra, mivel tengerek zárták útját, következőleg a népesség szaporodásával más irányban, azaz kelet felé kelle vándorlásuknak terelődni, mignem egy része Bojohaemumban, a mai Csehországban, állapodva meg, kulturáját kelet felé tovább terjesztette. Azonban később a markomannak hatalmas királya, a hős Marobod vagy Marobodus által innen is kiűzetvén, tovább szálltak.

Ez időtől fogva mindig két iránylattal van dolgunk, u. m. nyugatról keletre való áramlóval, mely előbb kelta, majd germán név alatt szerepel, s keletről nyugatra való áramlóval, mely a történelmi korban előbb jázig és sarmata, később hunn, avar, magyar és tatár név alatt ismeretes. Ezen két ellentétes áramlat épp hazánk területén találkozáván, legkülönbözőbb alakulatoknak lett színtere. Így fogva föl a történelmi eseményeket, kimondhatjuk, hogy e nevezetes új kultúra a bojok (kelta) s ezeknek Marobod király által való kiűzése után a jázigok és sarmaták közvetítésével, mint a kik a Krisztus születése körül a Maeotis tavától már egész a Dunáig terjeszkedtek, jutott Dácia földére, hol a dákoknak is köztulajdonává lett, s talán innen van, s talán éppen ez az oka, hogy e kultúra hatása alatt a sajátos dák fegyverek, eszközök és dísztárgyak átalakulván, eredetiségükben csak a trophaeumok, a dics- és diadaloszlopok vésetein s nem a telepek vagy sírok emlékeiképpen találjuk föl.

És ez annál meglepőbb, annál különösebb, miután a legrégebb idők kulturnépeinek emlékei minden lépten-nyomon kutatásaink alkalmával felszínre kerülnek.

És már kérdezzük, hová tűntek el városaik, melyek közül Strabo 31-et, Peutinger táblája 22-t, Ptolemeus 44-et, Lebrecht pedig csak 7-et jegyzett föl? És kérjük, hová lettek a házi élet fémesszközei, fegyverzete, amuletei, idolkai, melyekből a történetíró az akkori idők szellemét, kulturáját feltüntethetné? Mindezen kérdésekre semmi felelet, nincs egy hang, nincs egy egyszerű eszköz, szerszám, fegyver, dísz tárgy, mely megczáfolhatatlanul reájuk vallana. Hol vannak sirmezői, vagy urnatemetői, melyek emlékeikkel kulturájukat megvilágítanák?

Hiszen ha Rómában a Trajan oszlopa a nyugati és keleti gótok, valamint a vandalok barbar rombolásainak esett volna áldozatul, Boirvista rablókalandjai, Decebalnak a rómaiakkal való véres harcaiz és hősiesség elbukásán kívül a dákoknak csak pusztá neve maradt volna fenn. És e a harca a rómaiaknak nem kizárólag csak a dákokkal, hanem a Sarmatia síkjain barangoló, s a tetterős Decebal vezérlete alatt összetömörült barbárokkal való harca volt. Hiszen a mit ethnikaik a dákokról és kulturájukról tudunk, az nem egyéb, mint Trajan oszlopvéseteinek interpretatiója. A régi írók a barbár törzseknek még nevét is csak esetleg említették, mitsem gondolva művelődési állapotukkal, nyelvük és történelmükkel; mindezt csak akkor méltatták figyelmökre, ha velök összeütközésbe jöttek.

Igen, de a hol az írók elhallgatnak, felszólalnak az emlékek, felhívják a régészek figyelmét, hogy kapával és ásóval felfegyverkezve tárják fel és világítsák meg a régi idők ismeretlen világát.

Igy a dákoknak is a római hódítást megelőző kulturájáról (ha volt) a homály csak akkor lesz a tudomány szövétnekével eloszlatva, ha kultúremlékeik rendszeres kutatás és feltárások által napfényre lesznek hozva.

